

**Socialt utanförskap som tema i Carl-Johan Vallgrens
roman *Havsmannen* (2012)**

Hur borde teman studeras i berättande skönlitterära texter?

Pasi Metsä

Tammerfors universitet

Enheten för språk, översättning och litteratur

Nordiska språk

Avhandling Pro gradu

December 2013

Tampereen yliopisto
Pohjoismaiset kielet
Kieli-, käännös- ja kirjallisuustieteiden yksikkö

METSÄ, PASI: Socialt utanförskap som tema i Carl-Johan Vallgrens roman ”Havsmannen” (2012) : Hur borde teman studeras i berättande skönlitterära texter?

Pro gradu -tutkielma, 88 sivua + liitteet (2 sivua)
Joulukuu 2013

Tutkimuksen aiheena on sosiaalinen ulkopuolisuus yhteiskunnallisena teemana ja emotionaalisesti merkittävänä kokemuksena ruotsinkielisessä nykykirjallisuudessa. Tutkimukseni empiirinen tavoite on tarkastella lähemmin sitä, kuinka ulkopuolisuuden teemaa käsitellään Carl-Johan Vallgrenin romaanissa ”Havsmannen” (2012). Tutkimuksen teoreettinen tavoite on hahmotella mallia teema-analyyseja varten, joiden aineistona on tiettyä teemaa käsittelevä kaunokirjallinen teos ja joiden viitekehysten muodostavat samaa teemaa käsittelevät aikaisemmat yhteiskuntatieteelliset tutkimukset.

Tutkimuksen metodi on vertaileva, laadullinen temaattinen sisällönanalyysi. Vertaan romaanin esitystä ulkopuolisuudesta neljään yhteiskuntatieteissä vakiintuneeseen tapaan hahmottaa ulkopuolisuutta. Vertaan romaanin esitystä ulkopuolisuudesta myös siihen, millaista poliittista retoriikkaa porvarilliset puolueet Ruotsissa ja Iso-Britanniassa käyttävät sosiaalisesti ulkopuolisista tai sosiaalisesta poissulkemisesta. Iso-Britannia on osana tutkimuksen viitekehystä, koska Ruotsissa aiemmin tehtyjen tutkimusten muodostama viitekehys olisi liian kapea syvällisempään aiheen pohdintaan. Lisäksi analysoin sitä, kuinka ulkopuolisuutta käsitellään eri hahmojen näkökulmasta. Tutkimuksen komparatiivista luonnetta täydentää se, että vertaan edellä kuvatun poikkitieteellisen analyysin tuloksia siihen, kuinka paljon romaanissa kiinnitetään huomiota kuhunkin eri tapaan ymmärtää ulkopuolisuuden tematiikkaa.

Tutkimuksen empiirisestä osuudesta ilmenee, että romaani tiettyine hahmoineen kyseenalaistaa ulkopuolisuuden dikotomisuuksien. Nämä hahmot ovat sekä yhteisön sisällä että sen ulkopuolella. Romaanissa korostuu sosiaalisen ulkopuolisuuden negatiiviset ominaisuudet, vaikka romaanin ulkopuolisuus ei ole yksinomaan staattista ja vaikka teosta on osittain mahdollista tulkita ulkopuolisuuden positiivisuutta esiin nostavana. Teoksessa lukijan huomio ohjataan lähinnä siihen, miten tärkeää on olla normaali, terve, kunniallinen sekä kykenevä kontrolloimaan itseään sosiaalisissa tilanteissa. Tutkimuksen teoreettisesta osuudesta ilmenee, että kun laajimmaksi viitekehyyksi otetaan teematutkimus, on mahdollista yhdistää useita erityyppisiä aiempia tutkimuksia, kuten käsite-, diskurssi- ja metafora-analyyseja, yhtenäiseksi analyysimalliksi. Tällaisessa mallissa useat teematutkimuksen trendit täydentävät toisiaan ja ymmärrys analysoitavasta teemasta paranee huomattavasti. Tutkimuksen empiirinen analyysi vahvistaa vain osin analyysimallin toimivuuden, joten lisätutkimusta ja -kehittelyä vaaditaan, jotta malli mahdollistaisi myös kerronnallisesti monitasoisempien teosten analysoinnin.

Avainsanat: ulkopuolisuus, sosiaaliset ongelmat, syrjäytyneet, ruotsinkielinen kertoma-kirjallisuus, temaattinen sisällönanalyysi

Innehåll

1	INLEDNING	1
1.1	Syften, forskningsproblem och forskningsfrågor	3
1.2	Metoderna i studien.....	5
1.3	Forskningsläget i samhällsvetenskaper	7
1.4	Forskningsläget i litteraturvetenskap	8
2	TEMAFORSKNING OCH SKÖNLITTERATUR	10
2.1	Sju trender inom temaforskning.....	10
2.2	Temaforskningens flertydiga begrepp	14
2.2.1	Paradigmatiskt tema och ämne.....	14
2.2.2	Makro- och mikrosekvenser i narrativer	15
2.2.3	Referentiell uppmärksamhet	16
2.2.4	Syntagmatiskt ämne och tema.....	17
2.2.5	Motiv – Upprepade lexikaliska realiseringar	19
2.3	Viktiga begrepp i den tematiska innehållsanalysen.....	19
2.3.1	Diskurser och ekvivalenter.....	19
2.3.2	Lexikala och konceptuella metaforer	20
2.3.3	Metaforiska utsagor.....	21
2.3.4	Modell för temaanalys.....	21
3	SAMHÄLLSVETENSKAPLIG KONTEXT	23
3.1	Samhällelig bakgrund	24
3.2	Det dikotomiska utanförskapet	26
3.3	Marginalitet	27
3.3.1	Två dikotomiska marginaliteter	27
3.3.2	Två icke-dikotomiska marginaliteter	28
3.3.3	Fyra olika marginaliteter	29
3.3.4	Dikotomianalys	30
3.4	Davidssons diskursanalys	31
3.4.1	Allmänna kännetecken och brister i utanförskapsdiskurserna	33
3.4.2	Känslor och upplevelser i utanförskapsdiskurserna	34
3.4.3	Diskurserna i vidare perspektiv	35
3.5	Utanförskap och marginalitet som metaforer	36
3.6	Metafordomäner i brittisk utanförskapsretorik	37
3.6.1	Bakgrund	37
3.6.2	Fyra metafordomäner	38
4	ANALYS: UTANFÖRSKAP I <i>HAVSMANNEN</i>	40
4.1	Utanförskap som tema i romanen	40
4.1.1	Utanförskap är tids- och platsbestämt	40

4.1.2	Utanförskap tematiseras bara i några verk	41
4.1.3	Utanförskap är anknutet till något värdesystem.....	41
4.1.4	Utanförskap träder i förgrunden i romanen.....	42
4.1.5	Utanförskap är känslomässigt laddat	42
4.1.6	Läsare kan identifiera sig med utanförskapsupplevelsen.....	42
4.2	Utanförskapets dikotomiskhet	43
4.2.1	Utomstående mamma, Gerard och Robert	43
4.2.2	Marginella pappa, professorn och Nella	45
4.2.3	Varelsen utanför dikotomier – Havsmannen.....	47
4.2.4	Sammanfattande diskussion om dikotomianalys	48
4.3	<i>Havsmannen</i> och de svenska utanförskapsdiskurserna.....	51
4.3.1	Gerard och pappa – Kriminalitetsdiskurs.....	51
4.3.2	Mamma och pappa – Bidragsdiskurs	53
4.3.3	Heder – Mamma kontra Nella.....	54
4.3.4	Hälsa – Kriminalitetsdiskurs	55
4.3.5	Brist på kontroll – Kriminalitetsdiskurs	56
4.3.6	Sammanfattande diskussion om diskurser och ekvivalenter.....	58
4.4	Det subjektiva, upplevda utanförskapet.....	61
4.4.1	Hopplöshet och håglöshet	62
4.4.2	Bidragsdiskurs – Skam, underlägsenhet och offerroll	64
4.4.3	Kriminalitetsdiskurs – Förakt, kyla och frustration	67
4.4.4	Skillnaden mellan <i>få</i> och <i>kunna</i>	69
4.4.5	Frivilligt utanförskap.....	71
4.4.6	Sammanfattande diskussion om upplevelseanalys.....	73
4.5	Utanförskap som metaforiska utsagor	74
4.5.1	Innanförskap som lyckad verbal kommunikation	75
4.5.2	Social exkludering som våld	76
4.5.3	Innanförskap som materiell, fysisk eller psykisk normalitet	76
4.5.4	Positiva metaforiska utsagor om utanförskap	79
4.5.5	Sammanfattning av metaforiska utsagor	80
5	DISKUSSION UTIFRÅN RESULTATEN OCH MATERIALET	82
5.1	Modell för temaanalys	82
5.2	Havsmannen och utanförskapets historia.....	83
5.3	Politiska berättelser om utanförskap.....	84
5.4	Utanförskapsberättelser som terapi.....	85
5.5	Skolans roll i skapandet av utanförskap.....	85
6	SAMMANFATTNING.....	87
	LITTERATURFÖRTECKNING.....	89
	BILAGA I: STORA FIGURER I DEN KOMPARATIVA ANALYSEN.....	95

Figurer

Figur 1 Makro- och mikrosekvenser i episodisk berättelse.....	16
Figur 2 Modell för temaanalys	22
Figur 3 Dikotomiska användningssätt för begreppet marginalitet	28
Figur 4 Icke-dikotomiska användningssätt för begreppet marginalitet.....	28
Figur 5 Fyra etablerade användningssätt för begreppet marginalitet.....	29
Figur 6 Dikotomianalys – delfråga 1.a.....	31
Figur 7 Komparativ analys – delfråga 1.b.....	34
Figur 8 Upplevelseanalys – delfråga 1.c	35
Figur 9 Utanförskapets dikotomiskhet och romanens fiktiva figurer	49
Figur 10 Tematiseringen av ekvivalenterna och figurerna i <i>Havsmannen</i>	95
Figur 11 Utanförskapdiskurserna, ämnen och figurerna i <i>Havsmannen</i>	96

Tabeller

Tabell 1. Gemensamma ekvivalenter i de svenska utanförskapdiskurserna.....	36
Tabell 2. Metaforiska utsagor om utanförskap och figurerna i <i>Havsmannen</i>	81

1 Inledning

Vad betyder utanförskap? *Utanförskap* som term finns i Nationalencyklopedin sedan 1970-talet i betydelsen ”att *stå utanför* viss gemenskap i hem, arbetsliv, kultur eller samhällsliv” (citerad efter Tobias Davidsson 2010:150, kursivering P.M.). Utanförskap som ett socialt problem baserar sig på antagandet att det finns centrum och periferi i samhällen samt att de som befinner sig i periferin är problematiska på grund av deras avstånd från centrumet. Socialt utanförskap betraktas oftast som problem men det kan också vara en möjlighet. I fortsättningen kallar jag det sociala utanförskapet kort och koncist för utanförskap.

Termen utanförskap dök upp inom sociologisk forskning och i dagspressen på 1990-talet (Maria Oskarsson 2012) och i den svenska politiska retoriken lanserades termen på 2000-talet av Folkpartiet liberalerna. Nu verkar termen ha en etablerad status inom den borgerliga retoriken om det sociala problemet att stå utanför vissa gemenskaper. Utanförskap som ett socialt fenomen har och har haft många benämningar i sociologi, politik och pedagogik. Var och en benämning för med sig unika konnotationer och betoningar. Varje benämning innehåller en säregen förståelse av vad det innebär att stå utanför. Begreppet utanförskap representerar den dikotomiska, svartvita förståelsen av fenomenet men det finns också andra, icke-dikotomiska begrepp som inte reducerar fenomenet till två motsatta poler. De här olika begreppen – både dikotomiska och icke-dikotomiska – fungerar som utgångspunkt för avhandlingen. Det som också är värt att uppmärksammas i den politiska utanförskapsretoriken i Sverige är dess negativitet och kategoriskhet. Utmärker negativitet och dikotomiskhet också utanförskapet i svensk nutida prosa?

Utanförskap är ett universellt och evigt ämne i romaner. I berättande skönlitteratur har det alltid funnits figurer som står utanför, figurer som är innanför gemenskaper och figurer som befinner sig på det gråa gränsområdet att tillhöra en gemenskap. Nästan synonyma begrepp är ensamhet, alienation och främlingskap (se även Davidsson 2010: 150; jfr Magdalena Żmuda-Trzebiatowska 2012:163, 167). Jag studerar det utanförskap som är starkt bundet till 2000-talets svenska kontext. I denna avhandling *Pro gradu* behandlar jag utanförskapet som *ett samhällsligt tema* i Sverige och som *en emotionellt betydelsefull erfarenhet* i en svenskspråkig, delvis socialrealistisk, fiktiv berättelse.

Utanförskap är ett aktuellt fenomen i Sverige och i hela Europa men det har inte forskats mycket i temat inom litteraturvetenskap utan främst inom samhällsvetenskaper (se vidare i avsnitt 1.2). Trots att utanförskap är ett upprepat tema i svenskspråkig prosa har temat endast tangerats i litteraturvetenskapliga studier. De här studierna lyfter fram utanförskap som ett tema eller motiv bland andra men deras fokus har legat något annanstans.

Temat utanförskap förekommer ofta i svenskspråkig prosa; från Jan Guillous *Ondskan* (1981), Carina Rydbergs *Osalig ande* (1990) och Majgull Axelssons *Aprilhäxan* (1997) till Jonas Gardells *En komikers uppväxt* (1992), *Ett Ufo gör entré* (2001), *Jenny* (2006) och Carl-Johan Vallgrens *Den vidunderliga kärlekens historia* (2002). Typiska orsaker till utanförskapet i svensk prosa är etnicitet, mobbning, klass eller kön. En av de mest typiska orsakerna i finsk prosa är språk och kultur, att höra till den finlandssvenska minoriteten (se t.ex. Susanna Albrecht 2009; Michel Ekman 2011). Utanförskap är ett upprepat tema även i Vallgrens produktion. I denna avhandling studerar jag utanförskapet i Carl-Johan Vallgrens roman *Havsmannen* (2012). En viktig orsak till detta är att den är författad efter etableringen av den retoriska termen utanförskap. Romanen kan ses som en del av diskussionen kring utanförskapet i Sverige, om än det inte är enkelt att klargöra hurdant ställningstagande romanen utgör.

Jag har två huvudutgångspunkter för min avhandling. Den första utgångspunkten är *dubbelhermeneutisk* och den gäller analys av temat. Hermeneutiken poängterar hur viktigt det är att uttolkaren är medveten om sin förförståelse av forskningsobjektet. Som en central del av avhandlingens förförståelse fungerar ett urval av tidigare diskurs- och begreppsanalytiska studier om utanförskap. De utgör avhandlingens sekundära material. Den här avhandlingen strävar inte efter naturvetenskaplig objektivitet utan jag använder ett slags dubbelhermeneutisk metod där den materialstyrda läsningen av *Havsmannen* samspelar med sådana analyser som konstruerats utanför den skönlitterära och litteraturvetenskapliga kontexten (om dubbelhermeneutik se vidare i Anthony Giddens 1982, 1987). Detta ger avhandlingen en tvärvetenskaplig prägel.

Den andra utgångspunkten är *tematisk* i den betydelsen att teman är sammanvävda i samhällliga och historiska kontexter. Teman är extra- och intertextuella och befinner sig i samhällen och i kommunikation mellan reella individer och grupper. Utanförskap är ursprungligen en politisk term och ett samhällsvetenskapligt begrepp med varierande

värdebeladdningar men det kan också betraktas som en tolkningsram för skönlitterära verk. (Se vidare i kapitel 2.) Jag betraktar också teman som intratextuella och anser att vissa tematiska läsningar är rimligare än andra, mera långsökta, mindre uppenbara tolkningar. Jag tillämpar Claude Bremond & Thomas Pavel (1995) begrepp *referentiell uppmärksamhet* (se avsnitt 2.2.5) för att kritiskt granska om undersökningens dubbelhermeneutiska, tematiska tolkningar är rimliga och tillräckligt fast förankrade i romanen. Den här delen av undersökningen tar i beaktande den kritik som temaforskning har fått under de senaste årtionden. Avhandlingens underrubrik ”Hur borde teman studeras i berättande skönlitterära texter?” betyder att jag försöker hitta teoretiska lösningar på den kritiken. Slutligen tillägger jag att den tematiska utgångspunkten i avhandlingen är den mest grundläggande vilket jag behandlar i detalj i kapitel 2. Den dubbelhermeneutiska utgångspunkten är alltså underordnad den andra utgångspunkten.

Eftersom det primära materialet är en roman måste jag i någon mån ta hänsyn till och kommentera de *narratologiska* aspekterna i romanen som påverkar analysen och tolkningen. Den här utgångspunkten är inte lika viktig som de två ovannämnda men jag diskuterar i avhandlingen hurdana metodologiska problem forskaren kan möta när materialet är en längre berättelse. Vissa forskningsfrågor är svårare att besvara på grund av materialets särart (se avsnitten 2.2.2, 2.2.5 och 2.3.4). Jag anknyter också de narratologiska kommentarerna till den tematiska innehållsanalysen så att undersökningens övergripande ansats är tematisk.

1.1 Syften, forskningsproblem och forskningsfrågor

Den här avhandlingen har två syften, ett teoretiskt och ett empiriskt. Det teoretiska syftet i avhandlingen är att skissera en modell för temaanalys där uttolkaren kan utnyttja både tidigare samhällsvetenskapliga analyser och litteraturvetenskapliga teorier. Med hjälp av modellen kan ett visst tema analyseras i ett skönlitterärt verk utifrån studier utanför litteraturvetenskap. Det empiriska syftet är att forska i utanförskapet som ett samhällsligt tema och som en emotionellt betydelsefull erfarenhet. Avhandlingens forskningsproblem kan formuleras till en fråga: Utmärker negativitet och dikotomiskhet också utanförskapet i svensk nutida prosa? Avhandlingen har två forskningsfrågor. Den första forskningsfrågan lyder:

1. Hur skiljer sig det berättade utanförskapet i romanen från det sociologiska och det politiska, retoriska utanförskapet?

Metoderna för den första forskningsfrågan presenterar jag kort i avsnitt 1.2. Den första forskningsfrågan är så omfattande att jag har delat in den i fyra mindre, mera konkreta delfrågor. Den politiska utanförskapsretoriken i Sverige präglas av svartvita motsättningar och grova förenklingar av den samhälleliga verkligheten. Den första delfrågan 1.a är relativt enkel och anknuten till en omfattande sociologisk diskussion kring utanförskapets väsen (se avsnitt 3.2 och 3.3). I avsnitt 3.3.4 teoretiserar jag även över hur utanförskap kan analyseras i romaner i allmänhet.

- 1.a Är utanförskapet dikotomiskt i romanen?

Den andra delfrågan 1.b fokuserar på Davidssons (2009, 2010) diskursanalyser om svensk utanförskapsretorik. Den här frågan är komparativ. Jag kartlägger om utanförskapet behandlas annorlunda än i svenska borgerliga debatter (se avsnitt 3.4):

- 1.b Hur förhåller sig romanens utanförskapstematik till de svenska politiska utanförskapsdiskurserna?

I de svenska utanförskapsdiskurserna (se avsnitt 3.4) tillskrivs de utomstående olika känslor och upplevelser. Jag redogör för hur figurerna i *Havsmannen* upplever sin ställning som helt eller delvis utomstående och om det förekommer andra känslor än i de utanförskapsdiskurser som Davidsson har studerat. Delfråga 1.c gäller inte bara diskurserna utan också olika kategorier av utanförskap (se avsnitt 3.2). Här förskjuts studiens tonvikt från teman och ämnen till fiktiva figurer.

- 1.c Hur upplevs utanförskapet av figurerna?

Utanförskap är en rumslig metafor där ett tillstånd i den sociala världen beskrivs som om det vore fysiskt (se vidare i avsnitt 3.5). De tre första delfrågorna är dubbelhermeneutiska och baserar sig på de samhällsvetenskapliga analysredskapen (se avsnitt 3.6). Jag vill därutöver utreda om *Havsmannen* innehåller andra sätt än sociologiska att gestalta utanförskap. Med detta hänvisar jag till sådana betydelsepotentialer som i någon mån realiserats i romanen och som ytterligare kan öka förståelsen av fenomenet. Meningen med den sista delfrågan 1.d är att knyta undersökningen till en bredare kontext än den svenska eller den diskursiva.

- 1.d Hur gestaltas utanförskapet i romanen?

Som jag redan antytt kompletterar jag också undersökningen med en kritisk granskning av hur centrala eller perifera olika tematiska läsningar är i *Havsmannen*. Jag utreder hur mycket läsares uppmärksamhet fästs vid olika aspekter av utanförskap. Den andra forskningsfrågan gäller både samhällsvetenskapliga och andra aspekter av utanförskapet.

2. Hur mycket referentiell uppmärksamhet fästs vid utanförskapets olika aspekter?

Den andra forskningsfrågans syfte är att skilja åt mellan de aspekterna av utanförskapstematiken i *Havsmannen* som är långsökta och de tematiska tolkningar som kan betraktas som mera rimliga. (se vidare i avsnitten 2.2.3–2.2.5.)

1.2 Metoderna i studien

Den första och den viktigaste metoden i studien är *en kvalitativ tematisk innehållsanalys* eller en tematisk närläsning med samhällsvetenskapliga begrepp. Susanne Alm et al. (2010) påpekar att om man vill mäta utanförskapet behöver man operationalisera det kvantitativt men vill man forska i utanförskapet kvalitativt behöver man bara ha en eller flera definitioner av utanförskap. (Alm et al. 2010:5–20.) Det gäller bara att koppla *Havsmannen* till samhällsvetenskapliga teorier och tidigare undersökningar om utanförskap. I analysen använder jag flera definitioner av utanförskap.

Jag använder samhällsvetenskapliga tidigare undersökningar som sekundärt material i uppsatsen. De texter som de här undersökningarna behandlar är både texttypologiskt och genremässigt annorlunda än mitt material. Mitt material är texttypologiskt en berättande text, som innehåller mest berättande och beskrivande sekvenser. De andra texterna är i stort sett *diskursiva* texter, som består av argumenterande och utredande element.¹ Dessa skillnader kan påverka hur jämförbara resultaten blir med tidigare undersökningar. Undersökningens metod är också *komparativ* gällande båda forskningsfrågorna.

Den andra stora skillnaden mellan de politiska och samhällsvetenskapliga texterna och *Havsmannen* är som sagt genre. Det innebär att temat utanförskap förekommer dju-

---

¹ Om texttypologiska kategorier se vidare i t.ex. Catharina Nyström (2004:140–143, 152), Egon Werlich (1983), Robert E. Langacre (1982).

pare i textens djupstruktur än i de andra texterna (se avsnitt 2.2). Det kan exemplifieras genom att räkna hur ofta ordet ”utanförskap” förekommer i texterna. Ordet förekommer inte en enda gång i *Havsmannen* medan det förekommer mycket frekvent i de andra texterna. Teman binder samman de andra texterna medan det är fiktiva figurer och deras erfarenheter i romaner som oftast utgör textens röda tråd. De här genremässiga skillnaderna har jag varit tvungen att ta hänsyn till. Å ena sidan har jag tagit många friheter i att tolka romanens innehåll, å andra sidan har jag bearbetat de tidigare studiernas resultat mycket för att göra dem mera jämförbara med romanens innehåll. För att kunna jämföra romanens och de tidigare studiernas syn på utanförskap har tagit med det teoretiska syftet i avhandlingen. Jag har velat låta de diskursiva texterna föra samtal med den beskrivande och berättande texten *Havsmannen*. Samtidigt har jag varit tvungen att sätta åsido vissa centrala delar av romanen av den enkla orsaken att de inte tillhör det övergripande temat utanförskap. *Havsmannen* är en roman om utanförskap men den kan inte helt reduceras till bara en utanförskapsberättelse. Romanen behandlar också andra intressanta teman som inte kan tas med i den här undersökningen.

Gällande delfråga 1.d har jag tillåtit mig de största friheterna i den tematiska innehållsanalysen. Jag knyter an min undersökning till en bredare kontext. *Havsmannen* berättar inte bara om utanförskap utan också om dess fiktiva figurer. För att ta bättre hänsyn till figureernas synvinklar har jag formulerat metaforiska utsagor om temat utanförskap (jfr Bernhardsson 2010). Det har jag gjort även för att abstrahera vidare de aspekterna av utanförskap som förekommer i *Havsmannen*. Jag har skisserat metaforiska utanförskapsutsagor som inte bara gäller den samtida svenska kontexten utan också den skönlitterära, mera allmänmänskliga kontexten. (Se avsnitt 2.2.5.)

Forskningsfråga 2 besvarar jag inte separat i avhandlingens analysdel utan vid sidan av de andra delfrågorna så att jag genast kommenterar hur periferiska eller centrala var och en tematisk tolkning är. Den tematiska innehållsanalysen har därför vissa kvantitativa drag men som helhet är den högst kvalitativ. Analysens fokus står i frågorna *vilka teman eller ämnen* och *vilka figurer* och i stället för *hur ofta* och *hur mycket*. Den andra forskningsfrågan har dock betydelse vilket diskuteras lite utförligare i avsnitt 2.2.3.

1.3 Forskningsläget i samhällsvetenskaper

Utanförskap har tidigare forskats mera systematiskt inom sociologi och pedagogik. De flesta undersökningar är från 2000-talet men fenomenet har studerats även tidigare då termen har hetat *social exkludering*, *stigmatisering*, *andrafiering*, *marginalisering*, *negativ socialisation*, *segregation*, *social exclusion*, (*partiell*) *delaktighet*, *socialt stigma*, *marginalitet*, *utsatthet*, *underklass*. Jag fokuserar på det brittiska begreppet ”social exclusion”, ”marginalitet” och det svenska ”utanförskap” och tangerar lite det amerikanska ”underklass”.

De svenska samhällsvetarna (t.ex. Lena Grip 2010; Martin Molin 2004; Mikael Stigendal 2002, 2006) har oftast betonat utanförskapets processnatur. Samhällsvetare har mest varit intresserade av utanförskapet som ett strukturellt, kollektivt fenomen (se även Fanny Jonsdottir 2007 i pedagogik). I skönlitteratur framställs utanförskap inte sällan som en individualpsykologisk erfarenhet (Alm et al. 2010:14). Det finns även rikligt med teoretiskt anspråkslösa rapporter om utanförskapet i Sverige. I denna avhandling betraktar jag utanförskap först och främst som produkt och situation.

De brittiska sociologerna Veronika Koller och Paul Davidson har nästan enbart fokuserat på metaforerna i New Labours retorik om ”social exclusion”. Deras undersökningar baserar sig på konceptuell metaforteori (CMT). Davidsons (2008, 2009, 2013) och Kollers (2008) undersökningar fokuserar på de rumsliga och kognitiva aspekterna av utanförskapet.

Utanförskapet har också forskats ur ett begrepps- och diskursanalytiskt perspektiv bland de svenska samhällsvetarna. Marie Edgren-Schori (2000) har gjort en omfattande begreppsanalys i sin licentiatavhandling *Social Exclusion – En kunskapsöversikt och begreppsanalys*. I många undersökningar (t.ex. Edgren-Schori 2000, Ove Sernhede 2002) definieras begreppet utanförskap inte tydligt fast det står i undersökningens fokus (Alm et al. 2010:13). Ove Sernhede (2002) har forskat i hur män skapar sitt eget innanförskap, och identitet, som en motpol för det offentliga svenska innanförskapet i *Alienation is My Nation – Hiphop och unga mäns utanförskap i Det Nya Sverige*.

Många universitetsstudenter i Sverige har närmat sig utanförskapet diskursanalytiskt (bl.a. Tobias Davidsson 2009, 2010; Andrés Iturralde & Elias Levir 2013; Nilsson 2005). Studenternas uppsatser har kraftigt påverkats av Ruth Levitas (2003, 2004, 2005) undersökningar i det brittiska New Labours utanförskapsretorik och Davidssons (2009,

2010) diskursanalys. De begrepps- och diskursanalytiska insikterna gällande *utanförskap* utnyttjar jag som en del av avhandlingen. Som begrepp inom samhällsvetenskap verkar utanförskap vara för vagt (Alm et al. 2010:21) men i litteraturvetenskap anser jag den tvetydigheten vara en styrka. Den möjliggör en omfattande analys av fenomenets olika aspekter. Jag använder Davidssons analys som en del av komparativ analys av *Havsmannen*.

Det har skrivits några kandidat-, magisteruppsatser och artiklar om utanförskap där forskarna har använt sig av en narrativ metod (t.ex. Jenny Kronman 2012). Kronman (2012:18) konstaterar att "[u]tanförskapsbegreppet är en standardberättelse - - skapats av makteliten, lanserats av alliansregeringen". Den teoretiska referensramen i dessa uppsatser är socialkonstruktivistisk, fenomenologisk, feministisk eller postkolonialistisk (om dessa referensramar se vidare i avsnitt 2.1). Undersökningarna inom sociologi och pedagogik har inte betonat den narratologiska aspekten i utanförskapsberättelser utan författarna har använt den realistiska *som om-strategin* (termen från Lars-Åke Skalin t.ex. 1991:59–62) där berättarens och berättandets roll i berättelserna inte problematiseras. Det utanförskap som forskats i uppsatserna knyter an till etnicitet, minoriteter, funktionshinder, fysiska och psykiska sjukdomar, arbetslöshet, skola och kvinnor. Perspektivet i de samhällsvetenskapliga narrativstudierna är individcentrerat och studierna fokuserar på utanförskapet på mikroplan. (Alm et al. 2010:12–14.)

1.4 Forskningsläget i litteraturvetenskap

Inom litteraturvetenskap har utanförskap forskats ur olika synvinklar fast ämnet inte alltid hetat utanförskap. Ulrika Gustafsson (2007) har forskat i motivet *ensamhet* och förhållandet mellan individ och gemenskap i sin doktorsavhandling *Världsbild under sammanställning – Individ, ensamhet och gemenskap i Ulla-Lena Lundbergs författarskap* (2007). Ekmans (2011) undersökning *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna – Svenskt och finskt hos åtta finlandssvenska författare 1899–1944* behandlar bl.a. motivet *främlingskap* som en del av den finlandssvenska minoritetens erfarenheter. Hans monografi är en omfattande historisk-tematisk undersökning och tangerar utanförskap i ett kapitel. Jag tar varken Gustafssons eller Ekmans tidigare studier med när jag diskuterar den här avhandlingens resultat eftersom deras studier handlar antingen om för filosofiska frågor eller om finlandssvenskhet.

Magdalena Żmuda-Trzebiatowska (2012) har analyserat utanförskapsskildringar i fem svenska samtida romaner i sin artikel ”Styvbarnen i folkhemmet? Utanförskap i svenska barndomsskildringar”. Patricia Kilpeläinen (2013) har undersökt utanförskapsupplevelsen som en del av den svenska mentaliteten i sin magisteruppsats *Sverige – En tiger som skäms? Hur skildras Sverige och den svenska mentaliteten i bandet Kents rocklyrik?*. Johanna Paananens (2012) avhandling Pro gradu *Tyttöjen koulukiusaaminen yhteisöllisenä ilmiönä Maria Aution nuortenromaanissa ”Paperisudet”* handlar om en aspekt av utanförskapet, mobbning. Jag återkommer till de här sistnämnda undersökningarna i avhandlingens analys- och diskussionsdel.

2 Temaforskning och skönlitteratur

Jag presenterar kort temaforskningens grunder och den här avhandlingens teoretiska utgångspunkter i detta kapitel. I avsnitt 2.1 klarlägger jag hurdana trender eller inriktningar finns inom temaforskning. Jag presenterar de trender som står närmast min avhandling noggrannare än de andra trenderna.

Jag presenterar de centrala begrepp som jag använder i temaanalysen i avsnitt 2.2. Jag tangerar där också vissa narratologiska eller texttypologiska frågor som blir aktuella under temaanalysen även om undersökningen är främst tematisk. I avsnitt 2.2.1 definierar jag begreppen *paradigmatiskt tema* och *ämne*. De narratologiska begreppen behandlar jag i avsnitt 2.2.2. I avsnitt 2.2.3 presenterar jag noggrannare vad jag menar med *referentiell uppmärksamhet*. Begreppen *syntagmatiskt tema* och *ämne* definierar jag i avsnitt 2.2.4. I avsnitt 2.2.5 klarlägger jag kort hur begreppet *motiv* förhåller sig till de andra begreppen i temaforskningen.

I kapitlets sista avsnitt 2.3 förklarar jag hur jag kombinerar temaforskningens begrepp med några andra begrepp från sociolingvistik och kognitiv lingvistik. Där klargör jag hur alla dessa begrepp kan ställas samman till en enhetlig analysmodell för tematiska studier.

2.1 Sju trender inom temaforskning

Det ingår grovt taget tre olika tidsperioder i temaforskningens historia: –1950, 1960–1970 och 1980–. Tematiska studier mötte hård kritik under den andra tidsperioden och temaforskare har under den tredje tidsperioden fört en livlig diskussion kring de teoretiska och metodologiska brister som inte problematiserats i samma omfattning under den första tidsperioden. (Susanna Suomela 2008:153–154.) Två viktiga orsaker till kritiken är att terminologin inom temaforskning inte blivit enhetlig och att forskarna inte alltid har explicitgjort sina teoretiska eller ideologiska utgångspunkter. Temaforskningens ursprung ligger i semantik, narratologi och strukturalism men den har nu blivit mera tvärvetenskaplig och mindre textorienterad. (Bo Pettersson 2002:237–238.) Min avhandling är mera tvärvetenskaplig än textorienterad.

Temaforskning består av sju trender enligt Bo Petterssons (2002) kategorisering. Trenderna överlappar varandra och kan uppfattas som grova generaliseringar. De gäller

först och främst analys av teman men inte tolkningen av dem (Pettersson 2002:243–244). Trenderna är *motivcentrerad, kommunikativ, datorstödd, empirisk, strukturalistisk, kritisk* och *humanistisk* temaforskning (ibid:238, översättningar P.M.).²

Motivcentrerade temaundersökningar fokuserar på motiv i stället för teman (ibid: 239–240). Grovt taget är ”motiv” mera konkreta än ”teman” som kräver mera abstrahering och tolkning av läsaren. Motivcentrerade undersökningar är intertextuella, diakrona eller annars komparativa studier i hur olika motiv artikulerats i olika historiska och kulturella sammanhang. De här studierna kritiserats för att vara teorilösa, ovetenskapliga och för att de är ytterst ointressanta på grund av sin teorilöshet. (Werner Sollors 2002: 217–219.) Motivcentrerade temaundersökningar använder ofta induktion som metod (Pettersson 2002:239). Många postkoloniala och poststrukturalistiska studier hör till den motivcentrerade trenden (se även Bernhardsson 2010:20).

Litteraturhistoria är ett diakront forskningsområde där forskare alltid har varit intresserade av teman (Ville Sassi 2012:69) men annars har temaforskning inte haft en självklar ställning inom litteraturvetenskaper. Många litteraturvetenskapliga studier är implicit tematiska (Sollors 2002:217–219) eftersom adjektivet ”tematisk” i sig blivit pejorativt för många litteraturvetare. Sollors (1995) påpekar att de flesta tvärvetenskapliga studierna – bland andra postkoloniala, ideologikritiska och genusstudier – är tematiska. (Sollors 1995:15–16, i: Katarina Bernhardsson 2010:21). Det betyder att nationaliteter, etniciteter, ideologier och könsroller utgör teman eller motiv som överskrider gränserna för vetenskapsområden.

I *kommunikativa* temaundersökningar är man intresserad av tolkningen av skönlitterära texter och den kommunikativa situationen som uppstår mellan författaren och läsaren. I dessa undersökningar fungerar teman som tolkningsramar för kommunikationen. *Datorstödda* temastudier utnyttjar stora korpusar som material och korpuslingvistik som metod. *Empiriska* temaundersökningar analyserar så kallade ”vanliga” läsares tematiseringar och läsuplevelser. (ibid:239–243.)

Strukturalistisk (eller även *formalistisk*) temaforskning hör till klassisk narratologi även om Shlomith Rimmon-Kenans (1991, 1995) syn på tema i många avseenden är

---

² En: ”focus on motif”, ”focus on communicative and interpretive aspects”, ”computer content analysis”, ”empirical thematics”, ”theme as unifying element”, ”theme as an interrelation between text and world”, ”humanist thematics” (Pettersson 2002:238).

strukturalistisk. Förutom deras anknytning till den klassiska narratologin är strukturalistiska temaundersökningar *syntagmatiska*. (Pettersson 2002:239.) I syntagmatiska studier antar man att teman antingen befinner sig i texten och dess strukturer eller att läsaren skapar dem. I strukturalistiska studier betraktas teman som textens egenskap.

Enligt Suomela (2008) är syntagmatiska studier väsentligt annorlunda än *paradigmatiska*. I paradigmatiska studier betraktas teman som inter- eller extratextuella. Teman blir till genom upprepning i flera texter eller genom sin koppling till den icke-litterära kulturen. De paradigmatiska studierna kan bättre svara på bredare frågor än de syntagmatiska. (Suomela 2008:152–153.) *Kritiska* temaundersökningar fokuserar på kontext, genre och ideologi. Många postklassiska undersökningar hör till denna trend eftersom de betraktar teman som inter- och extratextuella. (Pettersson 2002:240.) Paradigmatiska studier kan vara både synkrona och diakrona medan syntagmatiska är synkrona. Sassi (2012) har hårt kritiserat temaundersökningarna i 1990- och 2000-talens Finland för att betrakta teman som ”oskyldiga”, fria från värderingar och kontextlösa. Han menar att skönlitteratur – att författa romaner och att studera dem – är normativ och kommunikativ aktivitet som alltid sker i någon kontext. (Sassi 2012:71–72.) Kritiska temaforskare är ofta också intresserade av författarens intentioner.

Den nutida svenska litteraturforskningen verkar vara avsevärt mera paradigmatisksk och ideologikritisk än den finska. Finska forskare verkar ha ägnat sig åt mera strukturalistiska, syntagmatiska frågor än sina svenska kolleger. I denna avhandling ämnar jag kombinera båda inriktningarna även om tonvikten ligger i de paradigmatiskska, kritiska aspekterna i *Havsmannen*.

Humanistisk tematik kallar Pettersson (2002) också för *vetenskaplig humanism*. Den baserar sig på en rad vetenskapsgrenar: på semiotik, lingvistik, biologi, antropologi, pragmatik, psykologi, estetik och evolutionär filosofi. Teman betraktas i denna trend som hermeneutiska och inherent värdeladdade. Teman ska analyseras i en textuell, sociokulturell kontext. Humanistisk tematik är intresserad av bland andra förhållandet mellan kognition, teman och känslor. För över tio år sedan menade Pettersson (2002) att humanistisk tematik saknar omfattande empiriska temaanalyser trots heltäckande teoretiska funderingar. (ibid:241–242.) Monika Fluderniks (1996, 2010) syn på tema representerar denna trend och hennes teori har inte tillämpats på svenskspråkiga skönlitterära texter i någon större omfattning. Fluderniks teori om ”naturliga” narrativer fokuserar på

hur olika erfarenheter förmedlas via berättaren till läsaren. Jag kommer att tillämpa några av Fluderniks narrativanalytiska redskap i analysen så att undersökningen också har en viss koppling till humanistisk tematik.

Det har veterligen inte heller gjorts många tematiska studier på svenska som problematiserar temaforskningens utgångspunkter eller som klargör de metodologiska svårigheterna i dessa studier. Bernhardssons (2012) och Anna Möller-Sibeliuss (2007) doktorsavhandlingar och Ekmans (2011) monografi är några av de få litteraturvetenskapliga undersökningar som är ”erkänt” tematiska.

När det gäller Petterssons (2002) sju trender representerar min forskning flera forskningstrender. Jag anser tema vara ett multidimensionellt begrepp. I denna avhandling betraktar jag tema ur tre synvinklar: I den första forskningsfrågan är tema ett paradigmiskt, inter- och extratextuellt fenomen samt intratextuellt, men också inherent hermeneutiskt och värdeladdat begrepp. Den andra forskningsfrågan fokuserar på den syntagmatiska tematiken. Pettersson (2002:244) anser att en mera multidimensionell syn på tema kan bidra till mera omfattande, syntetiska tolkningar av teman i jämförelse med sådana studier som bara använder en trend som sin utgångspunkt. Därför är jag säker på att en kombination av motivcentrerad, kritisk och humanistisk temaforskning garanterar en mera heltäckande analys av utanförskapet i *Havsmannen* än vad bara en synvinkel skulle möjliggöra.

Min avhandling är tematisk i den betydelsen att jag koncentrerar mig på en viss tidsperiod och en viss kultur – på 2000-talets Sverige. Den är emellertid även tematologisk eftersom jag jämför gestaltningen av utanförskapet i två olika kontexter: politisk retorik och skönlitterärt verk. Avhandlingen är både syntagmatisk och paradigmatisk därför att jag tar hänsyn till den intertextuella kontexten men jag anser samtidigt att läsaren skapar eller rekonstruerar teman under läsprocessen. Avhandlingen är syntagmatisk i den meningen att mitt primära material endast omfattar en roman men den är paradigmatisk eftersom jag antar att temat utanförskap existerar utanför romanen *Havsmannen* i det intertextuella nätverk som utgörs av de diskursiva och berättande texterna om utanförskap. Avhandlingen är inte riktigt strukturalistisk därför att jag bara delvis tillämpar den skisserade analysmodellen.

2.2 Temaforskningens flertydiga begrepp

Begreppet *tema* kan definieras på många sätt vilket Suomela (2008) och Bernhardsson (2010) tydligt synliggör i sina begreppsanalyser. Suomela (2008) anser att man kan förstå vad begreppet tema betyder endast i förhållande till andra begrepp inom temaforskning så att tema inte har en självständig, universell betydelse. Definitionen av tema måste bero på de trender som var undersökning representerar och hur andra begrepp har definierats. Begreppet tema kan lätt förväxlas med andra närbesläktade begrepp som *motiv*, *ämne* och *topik* (Bernhardsson 2010:21–22).³

2.2.1 Paradigmatiskt tema och ämne

Teman borde enligt Brinker inte fixeras för snävt utan de borde uppfattas som flexibla, justerbara analysredskap som tillåter variation ”i förhållande till andra narrativa element” (Brinker 1993:22–23, 25, 26, i: Bernhardsson 2010:22, 24; se även Bremond & Pavel 1995:185, i: Pettersson 2002:240). Med narrativa element menas ämnen, motiv eller liknande. I detta avsnitt formulerar jag en sådan definition av paradigmiskt tema som inte är för rigid men som är lämplig för denna undersökning. Samtidigt definierar jag hur begreppet paradigmiskt ämne förhåller sig till paradigmiska teman i min analysmodell. Motiv som begrepp förklarar jag i avsnitt 2.2.5.

Jag börjar definitionerna med paradigmiskt ämne. Både ämnen och teman abstraheras av läsaren under läsprocessen och de är alltid i viss mån subjektiva tolkningar av texten. Ämnen är enligt Petterssons (2002) och Suomelas (2008) grova definitioner mera ”lokala” än teman som är ”globala” (Petterssons 2002:238). Både tema och ämne ligger i textens djupstruktur men teman ligger djupare än ämnen. Ämnen är mera plats- och tidsbestämda samt mera konkreta än teman i texter (Suomela 2008:143–144). *Paradigmatiska ämnen* är lokala semantiska element i text som kan realiseras på olika sätt på textens ytstruktur.⁴ I detta sammanhang betyder ”lokal” att paradigmiska ämnen ligger lägre i en semantisk hierarki än teman.

---

³ Begreppet tema är också besläktat med ”myt”, ”begrepp”, ”övergripande motiv” och ”idé” (Bernhardsson 2010: 21–22), ”tes”, ”topik” (Suomela 2008), ”stoff” och ”mening” men de begreppen används inte i denna avhandling och behandlas inte här.

⁴ Ämnen kallas för *delteman* av Bernhardsson (2010:20) eller *motiv* av Sollors (2002:219).

Det finns olika temadefinitioner inom temaforskningen. Jag utgår från Willie van Peers (2002) och Werner Sollors (1993) definition. Jag har själv sammanställt egna kriterier för paradigmatiska och syntagmatiska teman. Enligt Sollors (1993:xx, i: Bernhardsson 2010:22) är teman ”*middle-range textual elements that may be selected and identified by a reader because they are neither unique to only one text nor shared by much of world literature*”. Bernhardsson (2010:23–24) har också använt samma definitioner i sin doktorsavhandling. Hon betraktar teman som extra- och intertextuella fenomen och hon behöver därför bara en temadefinition. Eftersom jag betraktar teman som extra-, inter- och intratextuella behöver jag definiera begreppet på två olika sätt.

Paradigmatiska teman är:

1. tids- och platsbestämda (van Peer 2002:255–256),
2. varken unika för ett verk eller gemensamma för alla verk (Sollors 1993:xx),
3. anknutna till ett eller flera värdesystem.

Det första kriteriet betyder att jag forskar i det utanförskap som artikuleras i den samtida svenska kontexten. Det andra kriteriet betyder att utanförskapet artikuleras i flera samtida svenska romaner men inte i alla. Det tredje kriteriet avgränsar definitionen ytterligare och det har med den samhällsvetenskapliga och politiska kontexten att göra. Dessa kriterier handlar om att teman realiserats på olika sätt i olika historiska och kulturspecifika sammanhang och kriterierna representerar den kritiska och motivcentrerade temaforskningen. Den här definitionen används med den första forskningsfrågan i den tematiska innehållsanalysen.

2.2.2 Makro- och mikrosekvenser i narrativer

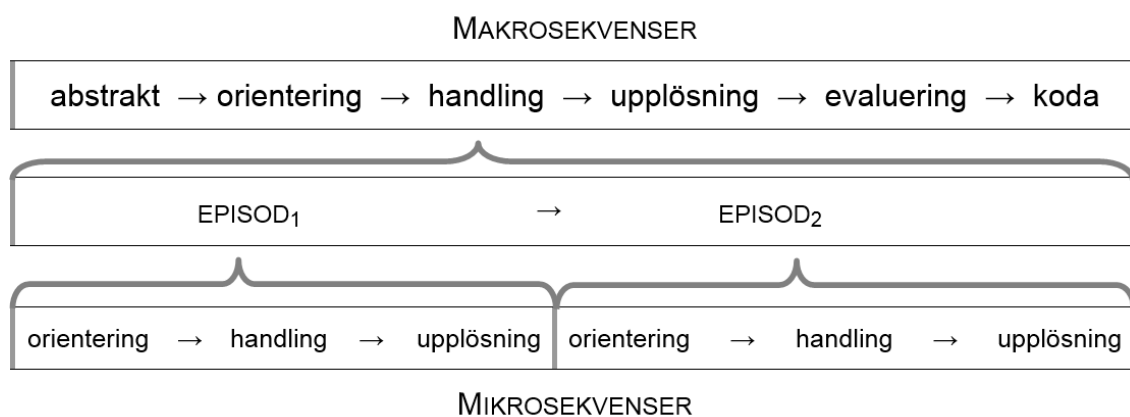
I detta avsnitt behandlar jag kort hur jag tar i beaktande att *Havsmannen* är en roman. Det måste jag göra innan jag definierar syntagmatiskt ämne och tema i avsnitt 2.2.4. William Labov & Joshua Waletzky (1967) har skapat en strukturalistisk modell för muntliga berättelser. Fludernik (2010) har modifierat den för skrivna narrativer (se figur 1).

Skrivna narrativer som helhet består av sex *makrosekvenser*: *abstrakt, orientering, handling, upplösning, evaluering* och *koda*.⁵ *Abstraktet* presenterar berättelsens tema. I

---

⁵ Översättningarna från engelska är från Mats Erikssons doktorsavhandling *Ungdomars berättande – En studie i struktur och interaktion* (1997).

orienteringen beskrivs narrativens utgångssituation för läsaren så att hon lättare kan orientera sig i berättelsevärldens verklighet. *Handlingen* består av de olika händelser, handlingar och figurers reaktioner på dem som skildras i narrativen. *Upplösningen* betyder att den spänning som tidigare skapats löses upp efter att berättelsen har nått sin höjdpunkt. I *evalueringen* utvärderas och reflekteras över det tidigare händelseförloppet. Här kan nya betydelser kopplas till händelseförloppet och reaktionerna; perspektivet är främst retrospektivt. *Koda* signalerar formellt att berättelsen tar slut och denna sekvens är inte obligatorisk. Detsamma gäller abstrakt som inte ingår i alla narrativer. (Fludernik 2010:24–25.) Makrosekvensen handling kan delas in i mindre enheter, *episoder*.

Figur 1 Makro- och mikrosekvenser i episodisk berättelse (översatt och modifierad efter Fludernik 2010:25; 1996:65).

Sekvenser i narrativer är också rekursiva så att ett kapitel eller till och med ett avsnitt också kan bestå av dessa sekvenser, då kallar jag dem för *mikrosekvenser* (i figur 1). Typiskt för evaluerande mikrosekvenser är att de kan avbryta händelseförloppet när och var som helst (Fludernik 2010:24–25). Därför har Fludernik (2010) inte tagit dem med i sin modell för episodiska berättelser. En lång narrativ kan till exempel bestå av flera orienteringar och upplösningar. Makro- och mikrosekvenser innehåller ofta olika texttyper beroende på deras olika funktioner i berättelsen. Sekvenser är viktiga för uttolkaren att kunna avgöra vilka lexikala realiseringar som utgör narrativens globala eller lokala abstrakta enheter – teman och ämnen – eller motiv.

2.2.3 Referentiell uppmärksamhet

I den syntagmatiska temasynten är teman intratextuella och skapade av läsare under läsprocessen. Bremond & Pavel (1995:185, i: Pettersson 2002:240) lyfter fram en viktig

praktisk fråga gällande temaundersökningar: Hur mycket ska man abstrahera i temaanalys eller hur konkret ska läsningen hållas? Menachem Brinker (1993) anser att vissa tematiska läsningar är mera trovärdiga än andra. Jag anser att trovärdiga temaanalyser lyckas med att balansera mellan det abstrakta och det konkreta. Bernhardsson (2010:22) konstaterar att för abstrakta teman ökar inte förståelsen av verket. Det gör inte heller för konkreta teman.

Bremond & Pavel (1995) använder sig av begreppet *referentiell uppmärksamhet* (en: "referential attention") för att kunna svara på den här svåra frågan om trovärdighet. Ju mera uppmärksamhet fästs vid vissa referenter i berättelsevärlden desto rimligare är den tematiska läsning som innefattar dessa referenter. (Pettersson 2002:240.) Den här uppmärksamheten visar också hur olika ämnen avspeglar det mera abstrakta temat i en text. Om temat utanförskap kopplas till exempel samman med ämnet missbruk i *Havsmannen* kan det förväntas att mycket referentiell uppmärksamhet fästs vid sådana referenter i berättelsevärlden som har med det konkreta missbruket att göra: alkohol, droger, rus, beroende osv. Jag använder referentiell uppmärksamhet och antalet tematiserande figurer för att mäta hur framträdande paradigmatiska teman och ämnen är i romanen (om "tematiserande" se avsnitt 4.3).

Den referentiella uppmärksamheten låter mig som forskare att fokusera på det explicita i romanen utan att behöva gissa vad som står mellan raderna. I romaner kan det stå mycket mellan raderna men läsarna kan tolka det implicita på många olika sätt och jag är först och främst intresserad av det som står för de flesta läsare att avläsas och uttolkas. En annan orsak till att jag använder begreppet referentiell uppmärksamhet är för att kunna jämföra den extra- och intertextuella läsningen av *Havsmannen* med den intratextuella. Forskningsfråga 2 kan följaktligen formuleras om till en mera teoretisk frågeställning: Hur mycket sammanfaller det paradigmatiska temat utanförskap med de syntagmatiska temana och ämnena i romanen?

2.2.4 Syntagmatiskt ämne och tema

Syntagmatiska ämnen är mera lokala än syntagmatiska teman och syntagmatiska ämnen ligger närmare textens ytstruktur och får konkret referentiell uppmärksamhet som lexikala realiseringar. De paradigmatiska ämnen och teman som jag använder som tolkningsmedel är abstraherade från svenska politiska debatter av Davidsson (2009, 2010) och från brittiska politiska debatter av Koller & Davidson (2008) och Davidson (2009,

2013) (se vidare i avsnitten 3.4 och 3.6). I avhandlingens empiriska del hänvisar jag till syntagmatiska ämnen och teman genom att tala om referentiell uppmärksamhet.

Gällande syntagmatiska ämnen betyder ”lokal” att de förekommer i några sekvenser i texten men inte i alla. Man kan använda sekvensgränser för att avgöra vilka abstraheringar av texten som är syntagmatiska ämnen eller teman. Att kartlägga sekvensernas gränser innebär att identifiera makrosekvenserna och därefter mikrosekvenserna. Varje makrosekvens har sina egna syften i narrativ (se avsnitt 2.2.2). Man kan anta att alla episoder i makrosekvensen *handling* börjar med mikrosekvensen *orientering* och slutar med mikrosekvensen *upplösning*. I längre skrivna narrativer signaleras sekvensbyten också ofta med kapitel-, avsnitts- och styckeindelning, alltså grafiskt. Inom textlingvistik har forskare lagt märke till att styckeindelningen används för att signalera var det ena ämnet börjar och var det andra ämnet tar slut (se t.ex. Nyström 2004). Av utrymmesskäl gör jag ingen systematisk analys av romanens struktur.

Syntagmatiska teman är:

1. situationer som träder i förgrunden i ett verk,
2. känslomässigt laddade,
3. anknutna till mänskliga angelägenheter som läsaren kan identifiera sig med (van Peer 2002:255–256).

Det första kriteriet handlar mest om den strukturalistiska eller den motivcentrerade temaforskningen. Teman kan träda i förgrunden på flera olika sätt. Jag har använt referentiell uppmärksamhet och antalet tematiserande figurer för att mäta hur framträdande utanförskapet och de mera lokala ämnena är i romanen. Teman kan också träda i förgrunden genom avvikelser i struktur, stil eller i kulturella scheman (ibid:255) men dem klarlägger jag inte i undersökningen. Avvikelse gäller antingen form, innehåll eller bådadera. De estetiska avvikelserna kallas för främmandegörelse och de innehållsliga avvikelserna för onaturliga element inom narratologin (se vidare i t.ex. Jan Alber 2010).

Det andra och det tredje kriteriet gäller mest den humanistiska temaforskningen. Den här definitionen tillämpas mest vid forskningsfråga 2. Jag motiverar varför jag betraktar utanförskap som både ett paradigmatiskt och syntagmatiskt tema i romanen i början av analysen i avsnitt 4.1.

2.2.5 Motiv – Upprepade lexikaliska realiseringar

”Utanförskap” förekommer aldrig i *Havsmannen* som en lexikal enhet på grund av vilket jag betraktar utanförskap som ett tema i romanen (se avsnitt 1.2). I det material som Davidsson (2009, 2010) analyserat förekommer ”utanförskap” som ett motiv. Begreppet motiv kan öka analysens komplexitet (se t.ex. Bernhardsson 2010) men jag anser att detta begrepp har en funktion i min avhandling. Jag utgår från Suomelas (2008) definition av motiv som accepteras av många temaforskare. Motiv är det minsta semantiska element i text som förutsätter tolkning (Suomela 2008:143–144). Jag tolkar ordet ”minsta” så att motivet måste förekomma som en lexikal enhet i texten. Andra, inte lika små semantiska element anser jag som mera abstrakta. De behöver inte ha en lexikal realisering på textens ytstruktur. Sådana semantiska element är textens ämnen och teman. *Motiv* är upprepade lexikaliska realiseringar på textens ytstruktur, som inte kan brytas ner till mindre lexikaliska enheter. Enstaka förekomster av lexikaliska realiseringar är lokala men upprepning betyder att de är motiv som förekommer globalt i flera sekvenser. Motiv kan skapa enhetlighet hos texter på samma sätt som ämnen eller teman.

2.3 Viktiga begrepp i den tematiska innehållsanalysen

I detta avsnitt presenterar jag kort de begrepp och termer som inte ingår i temaforskningen utan i sociolingvistik och kognitiv semantik. Till dem hör *diskurs* och *ekvivalent* samt *lexikal metafor* och *konceptuell metafor*. Jag använder också en praktisk term, *metaforisk utsaga*, som presenteras här. Jag använder dessa begrepp i analysmodellen och därför definierar jag dem i detta avsnitt. Dessa teoretiska utgångspunkter behandlar jag utförligare i kapitel 3.

2.3.1 Diskurser och ekvivalenter

Diskurser är enligt Norman Fairclough (1992) lingvistiska och språkliga, sociala praktiker som konstituerar bl.a. 1) sociala grupper, 2) sociala relationer mellan grupperna samt 3) kunskaps- och betydelsesystem (Fairclough 1992, i: Emma Hallgren & Malin Johansson 2007:10–11). Varje diskurs innebär ett speciellt perspektiv vilket olika sociala fenomen betraktas ur. Davidsson (2009) använder sig av flera definitioner av diskurs i sin avhandling men Faircloughs textorienterade syn på diskurs är lämplig för min avhandling. Med textorienterad syn menar jag det att Fairclough gör skillnad mellan socia-

la och diskursiva praktiker. Diskursiva praktiker är underordnade sociala praktiker i hans teori och diskurser hänvisar endast till språkliga handlingar. (Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips 2009:72–76.)

Jag analyserar hur de sociala relationerna mellan de utomstående och de som står innanför ser ut och talas om i romanen. Genom sina tankar och tal skapar romanens fiktiva figurer både kollektiva och individuella identiteter vilka också är narrativer (jfr ”cognitive narrative” i Alan Palmer 2010:12). Som en homodiegetisk berättare har Nella en dubbelroll i romanen eftersom hon allra mest utövar den diskursiva makten över de andra fiktiva figurerna genom att skildra hur de sociala praktikerna är uppbyggda i berättelsevärlden. I den intentionalistiska synen på litteratur utövar författaren Vallgren denna makt.

Varje diskurs har sin egen *ekvivalenskedja* (Jacob Torfing 1999:301, i: Davidsson 2009:13). När till exempel orden ”arbetslöshet” och ”lathet” förekommer tillräckligt frekvent nära varandra, när man talar om de utsatta, blir till ett mera fast betydelsesamband som karakteriserar en viss utanförskapsdiskurs. Orden ”arbetslöshet” och ”lathet” är ekvivalenter i en ekvivalenskedja. *Ekvivalenter* är meningsskapande likheter mellan två eller flera element som förekommer i en och samma diskurs (Davidsson 2009:13). De utsatta får så småningom en mera bestående tillskriven identitet som lata och arbetslösa.

Enligt Ernesto Laclau & Chantal Mouffe ”fixeras betydelsen” i alla diskurser genom upprepning (Laclau & Mouffe 1990, i: Davidsson 2009:11–12). Diskursteorier innehåller rikligt med termer och begrepp som jag inte behöver i min analys. Jag nöjer mig med ekvivalenter, diskurser och Faircloughs definition för att göra analysmodellen enklare.

2.3.2 Lexikala och konceptuella metaforer

Kort sammanfattat går konceptuell metafor-teori (CMT) ut på den huvudtanken att konceptuella metaforer är abstrakta kognitiva ramar som styr människors tänkande och de kan realiseras som olika lexikala metaforer och metaforiska uttryck. Den här teorin började utvecklas av George Lakoff och Mark Johnson på 1980-talet och den har tvistats om sedan dess.

Lexikala metaforer realiseras på textens ytstruktur som ord, fraser eller hela satser. *Lexikala metaforer* innefattar även längre metaforiska uttryck i min terminologi.

Konceptuella metaforer kan abstraheras från ytstrukturens lexikala metaforer och de finns på textens djupstruktur. Lakoff och Johnson (1999) anser att alla metaforer har en sensomotorisk, fysisk grund. Det finns ytterligare en extra nivå i Lakoffs och Johnsons metafor-teori, nämligen *systemiska metaforer* som är de mest abstrakta metaforerna i deras hierarkiska modell. Den här abstraktionsnivån tillämpas inte i denna avhandling.

2.3.3 Metaforiska utsagor

Bernhardsson (2010) diskuterar hur man ska formulera teman i sin doktorsavhandling som behandlar fysiska sjukdomar. Hon uttrycker temat (sjukdom) med ett enskilt ord men gestaltningen av temat förefaller kräva flera ord. Bernhardsson (2010) har formulerat olika aspekter av teman till sådana *metaforiska utsagor* som ”smittan som paradoxal livgivare”. Jag gör också så med delfrågan 1.d. Det finns många möjligheter att uttrycka hur utanförskapet gestaltas i *Havsmannen* men metaforiska utsagor är ofta både korta och slående. Detta tangerar jag före analysen i avsnitt 3.6 där jag redovisar hur Davidson och Koller har analyserat utanförskapet i den brittiska socialpolitiska retoriken.

2.3.4 Modell för temaanalys

Bernhardsson har använt metaforiska utsagor för de mera lokala förekomsterna av ett visst tema. Davidsons och Kollers mera lokala abstraheringar heter *konceptuella metaforer*. Jag tolkar Davidssons (2009, 2010) material som en stor textmassa där det förekommer tre diskurser men över trettio mera konkreta ekvivalenter. Ekvivalenterna kan förekomma i en eller två diskurser. Därför likställer jag diskurser med globala, paradigmatiske teman och ekvivalenter med lokala, paradigmatiske ämnen (se vidare i avsnitt 3.4). Såväl metaforiska utsagor, konceptuella metaforer, diskurser, teman som ämnen kan fungera som tolkningsramar under läsprocessen. De här textuella hierarkierna synliggörs i figur 2. Pilarna i figuren pekar på textens lexikala realiseringar samt eventuella motiv och lexikala metaforer som förekommer i texten.

Det är svårt att bestämma hur högt i hierarkin konceptuella metaforer, metaforiska utsagor, metafordomäner, diskurser och ekvivalenter ska placeras så att paradigmatiske teman och ämnen skulle vara jämförbara med varandra och med syntagmatiske ämnen och teman. Det är emellertid viktigt att modellen är så flexibel att den kan tillämpas på flera olika, antagligen strukturellt komplexa skönlitterära texter. Figur 2 är ett av flera

möjliga alternativ och det alternativ som används när jag svarar på delfrågorna 1.b–1.d och forskningsfrågan 2. Hur jag besvarar delfråga 1.a behandlas i avsnitt 3.3.4.

Paradigmatiska teman	extra- och intertextuell kontext	(systemiska metaforer)	metafor-domäner	metaforiska utsagor	diskurser
Paradigmatiska ämnen		Konceptuella metaforer			ekvivalenter
Lexikala realiseringar	textens ytstruktur	sekvens ₁ motiv ₁	sekvens ₂ motiv ₁		
Syntagmatiska ämnen		ämne ₁	ämne ₂	ämne ₃	ämne ₄ ... ämne ₅
Syntagmatiska teman	textens djupstruktur	tema ₁	tema ₂		

Figur 2 Modell för temaanalys.

I denna avhandling fokuserar jag på de paradigmatiska temana och ämnena i *Havsmannen*. Jag analyserar inte systematiskt de syntagmatiska ämnena och temana i romanen utan jag har skapat den här modellen för att teoretisera kring hur tematiken i skönlitterära texter kan kartläggas ur ett tvärvetenskapligt perspektiv. Jag har inte systematiskt beaktat romanens sekvenser för att kategorisera vilka lexikala realiseringar utgör romanens motiv. Jag har ganska fritt jämfört Żmuda-Trzebiatowskas artikel med *Havsmannens* ytstruktur. Romanens mikrosekvenser är jag också tvungen att utelämna från den egentliga analysen. Referentiell uppmärksamhet på textens ytstruktur kommenterar jag vid sidan av de andra delfrågorna.

3 Samhällsvetenskaplig kontext

Teman är mötesplatser för privata och kollektiva diskurser (Philipp Wolf 2002:341; Brinker 1993:26, 30–31) – i detta fall för diskurser om utanförskap. Jag betraktar svensk utanförskapsretorik som en kollektiv diskurs och *Havsmannen* som en privat eller mera individualiserad diskurs om utanförskap. Fiktiva figurer är individer som får bära olika egenskaper och roller som är anknutna till det övergripande temat utanförskap. I detta sammanhang använder jag termen *diskurs* synonymt med ”sätt att tala om något” (jfr Winther Jørgensen & Phillips 2009:7). I fortsättningen hänvisar diskurs till den socialkonstruktivistiska synen på språkbruk (se avsnitt 2.3.1).

Davidssons (2009) diskursanalys av de svenska politiska debatterna 1990–2008 visar att det svenska samhällsproblemet utanförskap orsakas av missbruket av bidragssystemet. Enligt utanförskapsdiskurserna utnyttjar medborgare systemet, blir passiva och beroende av bidragen och ersättningar. Invandring och kulturella skillnader är medverkande faktorer som förvärrar situationen. Utanförskap beskrivs i debatterna som ett permanent, statiskt tillstånd. Bidragsberoendet orsakar utanförskap vilket i sin tur orsakar våld och kriminalitet. (Davidsson 2009:i.) I Davidssons analys betyder statiskhet att utanförskap är abstrakt och att det inte har mycket med materiella eller mentala handlingar eller handlingar att göra.

I de politiska debatterna verkar utanförskap vara ett relativt enkelt problem. De kausala förhållandena är kartlagda och problemformuleringar och själva termen utanförskap verkar innebära lösningen på problemet. Medborgare ska vara aktiva, arbetsamma och helst inte icke-assimilerade invandrare eller deras barn. Den här synen på utanförskap baserar sig på Davidssons (2009, 2010) detaljerade analys av argumenterande och utredande texter med ett tydligt retoriskt syfte att övertyga medborgare om hur utanförskap ser ut.

I det följande placerar jag min undersökning till den samhällliga kontexten och förbereder den tematiska innehållsanalysen. I avsnitt 3.1 inleder jag med att kort presentera den diskussion som förts om utanförskap i Europa, speciellt i Sverige. Jag fortsätter med en kartläggning över centrala begrepp och tidigare undersökningar. Jag behandlar dem i den ordning som de blir aktuella i analysen: begreppen utanförskap och ”social exclusion” i avsnitt 3.2, begreppet marginalitet i avsnitt 3.3, Davidssons diskursanalytisk-

ka rön i avsnitt 3.4, utanförskap som lexikal, grammatisk och konceptuell metafor i avsnitten 3.5 och 3.6. Metaforerna om utanförskap tangeras i avhandlingens empiriska del i avsnitt 4.5 men Kollers (2008) och Davidsons (2008, 2009, 2013) metaforiska utsagor står inte i undersökningens fokus utan de är ett medel att diskutera resultaten i bredare kontext (se avsnitt 2.2.5).

3.1 Samhällelig bakgrund

Begreppet utanförskap härstammar från 1970-talets Frankrike och från dess samhällliga och ekonomiska diskussioner. Den franska termen heter ”exclusion sociale”. Det var inte förrän EG tillägnade sig begreppet och påbörjade sina fattigdomsprogram på 1980-talet då termen på allvar fick fotfäste i Europa. När forskare började undersöka termen användningen på 1990-talet i Storbritannien märkte de att termen är otydligt definierad vilket möjliggör en stor variation i användningen. Än så länge har termerna ”social exclusion” eller utanförskap inte i stor utsträckning studerats som metafor. (Davidson 2009:1–4.) Som en vag metafor gynnar begreppet många dikotomiska diskurser men icke-dikotomiska diskurser är omöjliga. När begreppet utanförskap används i olika diskurser är den enda semantiska begränsningen att man måste anta att det finns en gräns mellan utanförskap och innanförskap (se även *ibid*:4), mellan de utomstående och de inkluderade.

Begreppet utanförskap har skapats för retoriska ändamål för att avpolitisera eller naturalisera en social process (Davidson 2013:219; Iturralde & Levir 2013:1; Koller & Davidson 2008:passim.) eller ett socialt problem. Termerna utanförskap och ”social exclusion” döljer de kausala förhållandena och agentskapet som karakteriserar fenomenet (se t.ex. Alm et al. 2010:17; Nilsson 2005:10; Davidson 2013:207). Utanförskap är ett statiskt tillstånd där ingen blir utestängd, stigmatiserad eller exkluderad och där ingen stänger ute, stigmatiserar eller exkluderar.

Den politiska termen ”social exclusion” ämnar övertyga medborgare med sitt för-enklade, bipolära innehåll (Davidson 2013:209, 219; 2009:1). Detsamma gäller utanförskap. Man är antingen inne eller ute men aldrig mellan samhällets centrum och periferi. En annorlunda infallsvinkel är att termerna fokuserar på den psykologiska aspekten i den implicita processen och hur orättvist och obehagligt utanförskapet måste kännas (jfr Davidson 2013:212). I så fall skulle ett statiskt tillstånd förväxlas med ett individcentre-

rat perspektiv. I regel är sociologer tämligen ense om att utanförskapsdiskurserna inte visar stort intresse för individuella upplevelser eller erfarenheter.

Termen utanförskap etablerades i den svenska retoriken på 2000-talet av Moderata samlingspartiet, Folkpartiet liberalerna, Kristdemokraterna och Centerpartiet – den borgerliga alliansen – (Davidsson 2009:1–2, 2010:149–150) men den har många definitioner och användningssätt. Termen ”social exclusion” etablerades i Storbritannien av New Labour nästan samtidigt (t.ex. Davidson 2009; Koller & Davidson 2008). Båda termer dök upp på de politiska arenorna på 1990-talet i respektive länder.

År 2006 blev utanförskap officiellt ett mätbart problem inför det svenska riksdagsvalet. Alliansen mätte utanförskap genom att räkna hur många medborgare fick något slags bidrag eller ersättning. Detta sätt att räkna kritiserades hårt. (Davidsson 2010: 149–150.) Utanförskap kvantifierades med hjälp av en enda variabel.

Två år tidigare hade FP redan författat en rapport *Utanförskapets karta* (2004) där partiet kvantifierade utanförskapet med tre variabler: skolresultat, valdeltagande och sysselsättning (Davidsson 2009:35). Det finns ytterligare en fjärde variabel i rapporten som inte hör till definitionen av utanförskapet, nämligen brottsfrekvens. Kriminalitet är med i rapporten men anses inte vara kännetecknande för utanförskapet. Rapporten varnade läsare för att det fanns 136 utanförskapsområden 2002 i motsats till tre 1990 (FP 2004). Det mätbara utanförskapet fungerar som ett åskådligt sätt att övertyga hur mycket Sverige har förändrats under ett drygt årtionde.

Utanförskap representeras i rapporten *Utanförskapets karta* också som ett geografiskt problem vilket för tankarna till begreppet *segregation*. Segregation och utanförskap är skilda fenomen fast de kan sammanfalla (se även Stigendal 2002:12). I den svenska kontexten sammanfaller de ofta, åtminstone i diskurserna (Davidsson 2009:45). I politiska utanförskapsdiskurser verkar det vara viktigt att kunna ange exakta siffror eller geografiska områden men i denna uppsats behandlas utanförskapet mest kvalitativt och bara i viss mån kvantitativt (se kapitel 1.2). Utanförskapsretorikens syfte är snarare att kontrollera problemet eller att ge det intrycket att utanförskap är kontrollerbart än att förstå det i all sin komplexitet.

Inom samhällsvetenskaper har man omfattande studerat den extratextuella kontexten – förhållandet mellan texter och samhället. Jag vill därför understryka att denna av-

handlings syn på tema är endast indirekt extratextuell och först och främst inter- och intratextuell (se avsnitt 2.1).

3.2 Det dikotomiska utanförskapet

Utanförskap som ett vetenskapligt begrepp har inte alltid definierats tydligt i studier (se avsnitt 1.3). Det är teoretiskt viktigt, med tanke på avhandlingens tvådelade empiriska syfte (se avsnitt 1.1), att åtskilja *det faktiska*, objektiva utanförskapet från *det upplevda*, subjektiva *utanförskapet* (se vidare i Stigendal 2004) även om det inte är lätt praktiskt. Det upplevda och faktiska utanförskapet sammanfaller inte alltid (ibid.). En individ kan känna sig utomstående utan att hon faktiskt står utanför. Jag analyserar det fiktiva utanförskapet i *Havsmannen* så att jag kartlägger både det mera objektiva utanförskapet och det mera subjektiva, upplevda utanförskapet. Jag antar att den dikotomin mellan upplevt och faktiskt utanförskap som används inom samhällsvetenskaper kan också tillämpas på fiktiva texter. Skalins *som om*-strategi, fokus på det mimetiska och utifrånperspektiv i berättelsen motsvarar ungefär det faktiska utanförskapet. Gällande det upplevda utanförskapet står det diegetiska, samspelet mellan berättare och läsare samt figurers inre perspektiv i fokus.

Utanförskap uppstår enligt den samhällsvetenskapliga förståelsen om en individ inte *vill*, *får* eller *kan* vara innanför en gemenskap. Utanförskap kan alltså vara *frivilligt*, det kan betyda avsiktlig utestängning (*får*) eller att en individ inte *kan* uppfylla de explicita eller implicita villkoren för *innanförskapet*. Avsiktlig utestängning är oftast något slags mobbing. De explicita villkoren är t.ex. språk eller utbildning och de implicita villkoren betyder diskriminering på basis av bl.a. kön, etnicitet eller sexuell läggning. (Stigendal 2006:13.) De explicita villkoren är oftast positiva eller neutrala medan de implicita villkoren upplevs som negativa eller orättvisa. Därför är de explicita villkoren dolda.

Skillnaden mellan avsiktlig utestängning och det utanförskap som baserar sig på ouppfyllda villkor är inte så tydlig som samhällsvetaren Stigendal och andra forskare låter oss tro. Att en individ *får* tillhöra en gemenskap förutsätter att hon *kan* tillhöra den. Jag anser också att utbildade arbetsansökare avsiktligt stängs ute. Skillnaden mellan *kan* och *får* handlar mest om perspektiv. Det handlar om antingen ett individcentrerat eller ett systeminriktat perspektiv. I det systeminriktade perspektivet agerar de utestäng-

ande individerna passivt enligt systemets regler och i det individinriktade perspektivet anses samma individer vara aktiva, ansvariga och intentionella. Detta diskuterar jag noggrannare i avsnitt 4.4. Annars ställer Stigendal sig kritiskt och analytiskt mot det utanförskap som gäller skolor och det svenska samhället.

3.3 Marginalitet

Utanförskap kan också uppfattas som icke-dikotomiskt. Då kan begreppet *marginalitet* (Robert Park 1928) användas. Marginalitet som begrepp härstammar från upplysningstidens jämlikhetssträvande men det har blivit allt mer aktuellt nuförtiden. Marginalitet har i själva verket både en dikotomisk och icke-dikotomisk betydelse men jag använder den icke-dikotomiska betydelsen i analysen. Den icke-dikotomiska betydelsen lyfter fram ”en kluven ställning mellan två poler” och den var mera rådande i början av 1900-talet. (Svedberg 2009:24, 26, 33.) Svedberg själv förespråkar att begreppet skulle användas i den icke-dikotomiska betydelsen. Det finns fyra etablerade sätt att använda begreppet marginalitet som jag presenterar härnäst.

3.3.1 Två dikotomiska marginaliteter

Marginalitet som ett dikotomiskt begrepp betyder antingen kulturell klyvning eller sociokulturell isolering. De här två betydelseerna finns i figur 3. Figureerna 3–5 är sammanställda på basis av Svedbergs (2009) och Davidssons (2010) artiklar. *Kulturell klyvning* uppstår när två olika kulturer möts eller krockas (Davidsson 2009:26). Kulturkollisionen skapar en egen personlighetstyp – *en marginell människa* (Park 1928). Jag använder begreppet för både människor med kluven personlighet och människor som tillhör en alternativ kultur (jfr Svedberg 2009:28). Även om kulturell klyvning och marginell människa är två sidor av samma fenomen understryks systemets påverkan på en i denna syn. Kulturell klyvning noterades inte i den kulturellt och etniskt homogena Norden och som begrepp blev det aktuellt i Sverige först under senaste årtionden när antalet invandrare steg avsevärt. (Svedberg 2009:24–26.)

Sociokulturell isolering är en situation där en individ inte är ”kluven - - utan - - integrerad i en alternativ kultur” (Svedberg 2009:28). Denna syn motsvarar i stort sett Oscar Lewis (1970) kända begrepp *fattigkultur*. Enligt Lewis är marginalitet ett självgene-

beskrivning	fokus	rådande kultur	alternativ kultur
sociokulturell isolering	INDIVID		marginell människa
kulturell klyvning	SYSTEM	<div style="text-align: center;">marginell människa</div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; margin-top: 10px;"> personlighet₁ personlighet₂ </div>	

Figur 3 Dikotomiska användningssätt för begreppet marginalitet.

rerande, negativt och stabilt tillstånd (Lewis 1970, i: Svedberg 2009:28–30). Marginalitet har ofta en psyko- och kulturpatologisk bakgrund enligt denna syn. Fattiga arbetslösa är stereotypiskt våldsamma, passiva, missbrukande, självdestruktiva, lata, lycksökande och fokuserade på ”här och nu”. Mödrar som tillhör fattigkulturen överger lätt sina barn. Begreppen fattigkultur och sociokulturell isolering framhäver utanförskapets statiska, oföränderliga natur. Fattigkultur har använts retoriskt för att berättiga rasistisk politik och stöda negativa stereotyper om olika minoriteter i USA. (Svedberg 2009:28–30.)

3.3.2 Två icke-dikotomiska marginaliteter

Marginalitet som icke-dikotomiskt begrepp betyder socialpsykologiskt dilemma och partiell socioekonomisk delaktighet. Dessa två betydelser är åskådliggjorda i figur 4. *Socialpsykologiskt dilemma* är ett icke-dikotomiskt sätt att se på individens kluvenhet. En individ med ett socialpsykologiskt dilemma befinner sig varken innanför eller utanför samhället utan någonstans emellan, i marginal. Detta gäller också individens erfarenheter, det upplevda utanförskapet. Den marginella människan har däremot kluven, ”dual personlighet och - - dubbelt medvetande” i sociokulturell isolering. (Svedberg 2009:26–28.)

fokus	←	beskrivning	→
INDIVID	kultur ₁	socialpsykologiskt dilemma	kultur ₂
SYSTEM	full delaktighet	partiell socioekonomisk delaktighet	ingen delaktighet

Figur 4 Icke-dikotomiska användningssätt för begreppet marginalitet.

Partiell socioekonomisk delaktighet ”leder - - till en långsiktigt osäker ställning i fråga om arbete, anställning och egen försörjning” (Svedberg 2009:30). De marginella människorna får enligt Svedberg (2009) lite stöd från samhälle i form av sjuk- och soci-

alvård samt utbildning. I delaktighetssynen blir det verkliga och långsiktiga samspelet mellan de marginella och det omgivande samhället åskådligt. Den här inriktningen har blivit populär inom sociologi och den kan förklara majoriteten av utanförskapets aspekter därför att i det nuvarande samhället spelar ekonomin och arbete en stor roll i jämförelse med andra påverkande aspekter, såsom kulturella eller mentala faktorer. I motsats till de tidigare systemiska definitionerna är den här modellens dynamiskhet och icke-dikotomiskhet en tydlig förmån. I marxistiska förklaringar är man antingen fattig och arbetslös eller inte medan den här definitionen är mera nyanserad vilket bättre beskriver den nutida samhällsliga situationen i Sverige. (ibid:30–32.)

3.3.3 Fyra olika marginaliteter

Marginalitet som sociokulturell isolering och socialpsykologiskt dilemma är individcentrerade medan kulturell klyvning och partiell socioekonomisk delaktighet är systeminriktade användningssätt. De fyra marginalitetssynerna har jag sammanställt i figur 5. De systeminriktade synsätten fick förtäring på 1970-talet. De individcentrerade definitionerna erbjöd inga riktiga möjligheter att operationalisera eller mäta marginalitet. De erbjöd vissa enkla sätt att förstå fenomenet. Detta beror på att det inte hade teoretiserats tillräckligt kring marginalitet. (ibid:24–27.)

fokus \ syn		DIKOTOMISK	ICKE-DIKOTOMISK
		STATISK	DYNAMISK
INDIVID		sociokulturell isolering	socialpsykologiskt dilemma
SYSTEM		kulturell klyvning	partiell socioekonomisk delaktighet

Figur 5 Fyra etablerade användningssätt för begreppet marginalitet.

Sammanfattningsvis betraktar Svedberg (2009) marginalitet som både process och tillstånd men han menar att begreppet betonar processen. Både systemiska och individuella faktorer påverkar marginaliteten. Han anser att det finns ett kontinuum mellan *integration* och *utestängning* eller mellan *förankring* och *utslagning*. (ibid:37–38.) Svedberg betonar kortvarig statiskhet, långsiktig dynamiskhet och samspelet mellan individ och system. I analysen av utanförskapet i *Havsmannen* använder jag de etablerade användningssätten men inte Svedbergs (2009) egen tredelade indelning.

Marginalitet kan helt enkelt betraktas som brist på delaktighet i de sociala aktiviteterna som individen eller gruppen *borde* delta i enligt gemenskapens *normer* (Germani 1980:49, i: Furåker 2001:12). Germanis (1980) enkla definition täcker de fyra etablerade marginalitetssynerna. Svenska individer förväntas att vara kulturellt, socialt, psykiskt, ekonomiskt eller politiskt aktiva. Dessa förväntningar innebär också kravet att ha förvärvsarbete. I den sociokulturella isoleringen är individen isolerad från det rådande systemet medan i den kulturella klyvningen har två olika kulturella system blivit till (se figur 3). Den kulturella dikotomin manifesteras som psykisk kluvenhet. En individ som har ett social-psykologiskt dilemma befinner sig i en relativt stadigvarig psykisk mellanställning. Partiell socioekonomisk delaktighet betonar det systemiska perspektivet på samma situation.

3.3.4 Dikotomianalys

På frågan om utanförskap är dikotomiskt i *Havsmannen* använder jag 20 begrepp. De framgår av figur 6. Det är inte nödvändigt att alla begrepp blir aktuella i *Havsmannen* men kategoriseringen tjänar ett teoretiserande syfte (delfråga 1.a). För tydlighetens skull använder jag termen utanförskap när jag syftar till den dikotomiska betydelsen och termen marginalitet till den icke-dikotomiska betydelsen. Jag har gett de fyra användningsätten mera enhetliga benämningar (i fetstil). Kulturellt och psykologiskt utanförskap står för kulturell klyvning respektive sociokulturell isolering, socioekonomisk och psykologisk marginalitet står för partiell socioekonomisk delaktighet respektive socialpsykologiskt dilemma. Underkategorier av den socioekonomiska marginaliteten är med i analysen även om jag inte annars använder Svedbergs (2009) egen indelning.

Jag har kategoriserat begreppen i figur 6 vertikalt efter motsatserna dikotomisk – icke-dikotomisk betydelse och horisontellt efter dikotomin systeminriktad – individcentrerad syn. I dikotomianalysen likställer jag det objektiva utanförskapet med den systeminriktade utanförskapssynen. Det upplevda, subjektiva utanförskapet anser jag stå för den individcentrerade synen. Den marginella människan kan syfta till alla slags marginaliteter. Mobbning och diskriminering kan innebära både grov dikotomisk utestängning eller olika grader av utestängning. Frivilligt utanförskap har jag placerat till höger därför att det handlar om individens egen vilja att stå utanför i motsats till mobbning och diskriminering vilka handlar om de exkluderandes, dvs. systemets egna val och handlingar. Den frivilliga marginaliteten är en logisk följd av den kategorisering som

jag utfört. Den finns inte explicit i de tidigare studierna men den kan härledas från dem. För den marginalitet eller det utanförskap som tydligt uppstår i samspelet mellan individ och system använder jag adjektivet *social*. I romanen kan de vuxna figurerna representera de flesta former av det faktiska utanförskapet därför att de potentiellt kan vara helt eller partiellt delaktiga i alla sociala aktiviteter. När figurens kulturella och psykologiska utanförskap sammanfaller motsvarar situationen Lewis (1970) *fattigkultur*.

fokus syn	SYSTEM ← OBJEKTIVT UTANFÖRSKAP		→ INDIVID SUBJEKTIVT UTANFÖRSKAP
↑ DIKOTOMISK	kulturellt utanförskap arbets-, ekonomiskt, kulturellt och politiskt utanförskap	socialt utanförskap fattigkultur	psykologiskt utanförskap frivilligt utanförskap
	mobbing diskriminering		
↓ ICKE-DIKOTOMISK	socioekonomisk marginalitet arbets-, ekonomisk, kulturell och politisk marginalitet	marginell människa social marginalitet	frivilligt marginalitet psykologisk marginalitet

Figur 6 Dikotomianalys – delfråga 1.a (min egen sammanställning).

När jag jämför resultaten från dikotomianalysen med avhandlingens andra analysdelar kategoriserar jag systeminriktat och individcentrerat utanförskap samt systeminriktad och individcentrerad marginalitet som paradigmatiska teman. De mindre beståndsdelarna i dikotomianalysen betraktar jag som paradigmatiska ämnen. Den här kategoriseringen syns dessvärre varken i figur 2 eller i figur 6.

3.4 Davidssons diskursanalys

Många forskare (t.ex. Davidsson, Davidson, Levitas) är av den åsikten att innanförskap i politiska utanförskapsdiskurser anses vara oproblematiskt medan den kritiska och mo-

raliska uppmärksamheten är riktad mot utanförskapet och de utomstående. Den dynamiken som råder inom innanförskapet är osynlig i dessa betraktelsesätt. Det socioekonomiska, individcentrerade utanförskapet verkar vara det mest framskjutna i den borgerliga retoriken fast de borgerliga politikerna kompletterar den synen med kollektiva och mentala aspekter som liknar fattigkulturbegreppet (se ”underklass” i Davidsson 2010: 152–153, 169).

Det finns två centrala diskursanalytiska studier som svenska universitetsstudenter utnyttjat i sina sociologiska studier (se avsnitt 1.3), nämligen Levitas (2003, 2004, 2005) analys av brittiska och Davidssons (2009, 2010) analys av svenska diskurser om utanförskap. Davidsson analyserar noggrant också metaforiken i diskurserna och tar hänsyn till vilka teman dyker upp i respektive utanförskapdiskurs. Levitas fokuserar mest på de kausala förhållandena och den samhällseliga problematiken. Metaforer och semantik är bisaker i hennes studier. Därför utesluter jag hennes analyser från den här samhällseliga kontextualiseringen. Jag presenterar Davidssons iakttagelser beträffande Sverige. Han jämför sina resultat med bl.a. Levitas analyser och han för en omfattande diskussion kring diskurserna i båda länderna.

Davidsson (2009:i) har hittat tre olika utanförskapdiskurser i den svenska riksdagsdebatten 2003–2006. Diskurserna lyfter fram följande aspekter av fenomenet: invandring, bidragsberoende och kriminalitet. Jag kallar diskurserna för *invandringsdiskurs* (ID), *bidragsdiskurs* (BD) och *kriminalitetsdiskurs* (KD). Jag har redan antytt att invandring enligt den svenska borgerliga retoriken orsakar arbetslöshet, bidragsberoende och utanförskap vilka i sin tur orsakar kriminalitet och extremism. Det här är den sociologiska, kausala förståelsen av fenomenet.

I Davidssons (2009) analys är kausala förhållanden inte de enda väsentliga dimensionerna utan metaforer, ekvivalenskedjor, ekvivalenter och kollokationer analyseras också noggrant. Kollokationer och ekvivalenter skapar icke-kausala kopplingar mellan element. Det kan förekomma orsak–följd-relationer mellan element men det är inte nödvändigt. Davidsson (2009) studerar epistemiska modaliteter, transitivitet och binära oppositioner som en del av den kritiska diskursanalysen. Det är omöjligt att jämföra epistemiska modaliteter eller transitivitet hos satser med ordet ”utanförskap” eftersom sådana satser förekommer i de politiska texter som Davidsson analyserat men inte alls i *Havsmannen*.

Utanförskapet kan bli ännu djupare när det kombineras med invandringen och existensen av betydande kulturskillnader mellan de som lever i *utanförskap* och majoritetsbefolkningen. Då kan en situation uppstå i vilken de grupper som lever i *utanförskap* inte ens förstår hur dessa centrala samhällsarenor fungerar och inte heller den uppsättning av värderingar och kulturella referenspunkter som ger dessa arenor dess sammanbindande kulturella kitt. Detta är vad vi kan kalla djupt *utanförskap* och det skiljer på ett markant sätt den situation i vilken invandrade grupper kan befinna sig i, gentemot infödda grupper som också drabbas av utslagning och *utanförskap*. (Folkpartiet 2004:8, kursiveringar P.M.)

Exemplet ovan är från Folkpartiets *Utanförskaps karta* (2004) och ordet ”utanförskap” förekommer fem gånger i bara tre meningar. Skillnaden mellan *Havsmannen* och Davidssons material är avsevärd.

3.4.1 Allmänna kännetecken och brister i utanförskapsdiskurserna

I ID ekvivaleras utanförskap med arbetslöshet, isolering, distans, belastning, antikultur och ”betydande” kulturskillnader. ”Håglöshet”, språkbrister, passivitet och offerroll är de mera individcentrerade elementen i denna diskurs. Språkkunskaper är lösningen på utanförskapsproblemet enligt denna diskurs. (Davidsson 2009:49–53.)

I BD ekvivaleras utanförskap med arbetslöshet, fattigdom, maktlöshet, isolering, segregation och missbruk. Andra mera individcentrerade element är brist på självrespekt och heder, skam, bristande kunskaper, passivitet, underlägsenhet och otrygghet. I BD är förvärvsarbete vägen ut ”från det negativa ’utanförskapet’ till det positiva innanförskapet”. (ibid:42–48.)

I KD ekvivaleras utanförskap med segregation i förorter, våld, döden, destruktiva, negativa och främlingsfientliga krafter, konflikter, terrorism, extremism, fundamentalism, kaos och tappande av kontroll, ohälsa, missbruk, ”kyla” samt fattigdom. De element som kan beskriva de utomstående i KD är brist på heder, hat, förakt, frustration, hopplöshet, normlöshet och perversion. (ibid:53–58.)

Frågan om hur *Havsmannens* utanförskap förhåller sig till alliansens diskurser om utanförskap svarar jag på med ekvivalenterna i figur 7. Figuren saknar de ekvivalenter som handlar om känslor och de utomståendes upplevelser. I figuren finns diskursernas allmänna kännetecken och de saker de utomstående anses behöva eller sakna. Figur 7 visar hur ekvivalenterna i diskurserna förhåller sig till varandra och vilka ekvivalenter som är gemensamma och vilka som är mera unika. De gemensamma ekvivalenterna står på grå botten. I den komparativa analysen kallar jag ekvivalenterna för ”paradigmatiska ämnen” med hänvisning till diskussionen i avsnitten 2.2.1 och 2.2.5. ID och BD kopplas

samman av isolering, passivitet samt brist på kunskaper och arbete. De gemensamma ekvivalenterna i BD och KD är segregation, missbruk samt brist på heder och betalt arbete.

	EKVIVALENT	
DISKURS	ALLMÄNNA KÄNNETECKEN	BRISTER
Invandringsdiskurs	belastning distans antikultur	
Invandringsdiskurs & Bidragsdiskurs	passivitet isolering	språkkunskaper andra kunskaper arbete
Bidragsdiskurs	bidragsberoende	självrespekt
Bidragsdiskurs & Kriminalitetsdiskurs	segregation missbruk	heder betalt arbete
Kriminalitetsdiskurs	kaos våld extremism normer & regler perversion döden terror(ism) fundamentalism	hälsa kontroll

Figur 7 Komparativ analys – delfråga 1.b (fritt modifierad efter Davidsson 2009, 2010).

Jag är medveten om att vissa paradigmatiska ämnen överlappar varandra. Ämnena heder och självrespekt samt våld och destruktivitet står konceptuellt väldigt nära varandra. I stället för att döpa om eller att slå samman vissa ämnen använder jag en färdig begreppsram i temaanalysen.

3.4.2 Känslor och upplevelser i utanförskapsdiskurserna

Frågan hur figurer upplever utanförskapet besvarar jag utifrån Davidssons ekvivalenter. De upplevelserrelaterade ekvivalenterna är sammanlagda i figur 8. Figuren visar att det inte förekommer känslor i ID lika mycket som i BD och KD. Känslor är inte ofta gemensamma nämnare i diskurserna utan antingen vissa brister och allmänna kännetecken (jfr figur 7). Hopplöshet är den enda känslan som kopplar samman två diskurser, BD och KD. Känslor gäller främst det upplevda, psykiska, individcentrerade utanförskapet. Till detta hör också Stigendals (2002, 2006) modala verb *vill*, *få* och *kan*. De verben blir aktuella i upplevelseanalysen av romanen men tangeras också i samband med dikotomi-

analysen. Annars fokuserar jag på Davidssons ekvivalenter som jämförs med Żmuda-Trzebiatowskas (2012) resultat.

	EKVIVALENT
DISKURS	KÄNSLOR
Invandringdiskurs	"håglöshet" offer
Invandringdiskurs & Bidragdiskurs	–
Bidragdiskurs	skam underlägsenhet otrygghet maktlöshet
Bidragdiskurs & Kriminalitetsdiskurs	hopplöshet
Kriminalitetsdiskurs	främlingsfientlighet hat förakt frustration "kyla"

Figur 8 Upplevelseanalys – delfråga 1.c (fritt modifierad efter Davidsson 2009, 2010).

3.4.3 Diskurserna i vidare perspektiv

Den svenska utanförskapsretoriken liknar mycket det amerikanska *fattigkultur* och det brittiska "social exclusion". I Sverige betyder "social exclusion" att bara de utomstående bär ansvar för sin ställning (Davidsson 2009:29, 32). Retoriken i Sverige har en moralistisk prägel där den aktiva, hederliga utomstående lyser med sin frånvaro. De utomstående individerna skuldbeläggs för sin situation. Arbete och språkkunskaper garanterar enligt diskurserna individuell lycka – makt över sitt liv, innanförskap, ekonomisk trygghet och självrespekt. (ibid:27, 68–70; se även Iturralde & Levir 2013). Arbete förekommer i alla diskurser i någon form. Det största hindret för tillträde till innanförskapet varierar beroende av diskursen. I ID är det språkkunskaper, i BD arbetslöshet och bidragstagande samt i KD straffregister.

Man kan anta att de gemensamma ekvivalenterna (se tabell 1) är det sammanfogande kittet i den svenska utanförskapsretoriken oberoende av genre eller texttyp och att de också är framskjutna i *Havsmannen*. Härav följer att de diskursbundna ekvivalenterna inte är nödvändiga i alla utanförskapsberättelser.

De metaforer som ingår i Davidssons analys koncentrerar jag mig inte på utan på Davidsons (2009) och Koller & Davidsons (2008) metafordomäner. Jag tar med i analysen metafordomänerna eftersom de är abstraherade från lexikala metaforer och står närmare Davidssons diskurser än hans metaforer.

Tabell 1. Gemensamma ekvivalenter i de svenska utanförskapsdiskurserna (fritt modifierad efter Davidsson 2009)

KÄNSLOR	BRISTER	ALLMÄNNA KÄNNETECKEN
hopplöshet	språkkunskaper andra kunskaper heder (betalt) arbete	isolering passivitet missbruk segregation i förorter

3.5 Utanförskap och marginalitet som metaforer

Termerna utanförskap och ”social exclusion” – m.a.o. begreppet utanförskap – är rumsliga, dikotomiska metaforer som kategoriskt väcker negativa känslor, mest rädsla och oro. Metaforens negativa konnotationer bottnar i den allmänmänskliga rädslan att bli utfryst. (Davidson 2013:212; 2009:3.) Andra närbesläktade, rumsliga, dikotomiska metaforer är ”underklass” och ”folkhemmet”. *Folkhemmet* kan enligt Żmuda-Trzebiatowska (2012:160, 176) betraktas som utanförskapets begreppsliga motpart eller till och med som orsak till utanförskap. Żmuda-Trzebiatowska (2012) för en intressant diskussion om dikotomin folkhem – utanförskap. Om utanförskap nästan alltid väcker negativa konnotationer skulle dess motsats antagligen väcka nästan enbart positiva känslor: att vara innanför är tryggt, skyddat och mysigt (ibid:159).

De flesta utanförskapsmetaforer är horisontella och endast metaforen ”underklass” är vertikal (Davidsson 2009:32, 49–50; Koller & Davidson 2008:326). Davidsson betonar att metaforerna antingen är horisontella eller vertikala men jag anser att folkhemmet har båda dimensionerna. Det är en tredimensionell metafor därför att hem vanligen har golv, minst fyra väggar och tak.

Davidsson (2009:44) påpekar att vara utanför är mera absolut än att befinna sig i marginalen, i utkanten eller i periferin. Den icke-dikotomiska metaforen ”marginalitet” uppfattas också ofta som horisontell eller åtminstone som tvådimensionell (ibid:32). I

min avhandling behandlar jag inte metaforen ”socialt stigma”, som också är en rumslig, icke-dikotomisk metafor. Det skulle förutsätta att jag fördjupade mig i bl.a. *stigmatiseringsteori* och att jag analyserade de mera kroppsliga aspekterna av utanförskapet. Begreppen stigma och stigmatisering väcker nästan enbart negativa konnotationer. Således skulle analysen utgå från färdiga negativa antaganden om utanförskapets natur. Gerald V. O’Brien (2009) har studerat pejorativa ramar vilka betyder de roller de marginella människogrupperna tillskrivs av de andra. Hans studier har en direkt koppling till Davidsons och Kollers analyser men eftersom hans undersökningar har tydliga kopplingar till stigmatiseringsteori utelämnar jag dem från den här avhandlingens diskussion.

3.6 Metafordomäner i brittisk utanförskapsretorik

I detta avsnitt presenterar jag hur de brittiska utanförskapsmetaforerna ser ut enligt Davidson och Koller. Eftersom det inte har utförts liknande undersökningar i Sverige tar jag med de brittiska studierna för att komplettera diskussionen. Föregående och detta avsnitt fungerar som referensramar för delfråga 1.d.

3.6.1 Bakgrund

Davidsson (2009, 2010) har använt både kritisk diskursanalys och diskursanalys som metoder och metaforerna utgör bara en sida av diskurserna. Davidson och Koller kallar sin metod för kritisk metaforanalys. Namnet är analogt med kritisk diskursanalys men betonar metodens annorlunda teoretiska utgångspunkter (Davidson 2013:222). Studienas fokus ligger på konceptuella metaforer och metaforbrukets kognitiva aspekter. Skillnader i fokus och teori medverkar till att resultaten är olika. De konceptuella metaforerna bildar en sammanhängande helhet vilket de lexikala metaforerna i Davidssons analys inte gör. Trots att studierna gjordes i Storbritannien är resultaten jämförbara med analysen av den svenska utanförskapsretoriken. Det finns stora likheter mellan användningen av termerna ”social exclusion”, ”underclass” och utanförskap. (Davidsson 2009: 69–74.)

Davidson (2009, 2013) och Koller & Davidson (2008) har konceptuell metafor-teori (CMT) som sin teoretiska referensram (se även avsnitt 2.3.2). Konceptuella metaforer har retoriska och värderande funktioner, de kan inte betraktas som enbart oskyldiga, stilistiska prydnader (ibid:4, 10). Jag anser att hierarkiska, abstrakta konceptuella meta-

forer liknar paradigmatiska teman så mycket att de båda kan fungera som tolkningsramar i skönlitterära texter.

Davidsons (2008, 2009, 2013) och Kollers (2008) undersökningar fokuserar på de rumsliga och kognitiva aspekterna av utanförskapet. Davidson (2013) har hittat fyra metafordomäner i New Labours utanförskapsretorik. Davidson (2013) kallar de konceptuella ramarna i sin analys för *metafordomäner*. Metafordomänerna i den brittiska regeringens socialpolitiska retorik är ”innanförskap som kär”, ”innanförskap som rörelse”, ”innanförskap som socialt avtal” och ”utanförskap som sjukdom”⁶. Den övergripande konceptuella metaforen bakom begreppet ”social exclusion” är SAMHÄLLE ÄR ETT AVGRÄNSAT RUM (se även Koller & Davidson 2008:311). Den här metaforen innebär en tanke om de privilegierade ”vi” och de sämre lottade ”andra”. Domänerna samspelar med varandra på många sätt. (Davidson 2013:206, 211–215.) Tre av de fyra metafordomänerna är rumsliga, kroppsliga och konkreta. AVTAL-domänen är den mest abstrakta av dem.

3.6.2 Fyra metafordomäner

Det viktiga i KÄRL-domänen är det avgränsade rummets *gräns*. Den fysiska gränsen motsvarar de sociala problem som de utomstående har, fysiskt avstånd från de utomstående och en kontaktyta mellan politiker och medborgare. På grund av sociala problem och det fysiska avståndet hindras samspelet mellan de inkluderade och de utomstående. Framgångsrik politik kan förena samhället och möjliggör samspelet. (ibid:212–214.) Jag anser att KÄRL-domänen också innehåller det antagandet att alla inte ryms in i det avgränsade rummet. Det finns en kontinuerlig tävlan eller kamp för att få tillhöra de inkluderade och att inte hamna utanför.

KÄRL-domänen är sammankopplad till RÖRELSE-domänen så att *gränsen* ska överskridas eller helt och hållet förstöras. I denna metafordomän förekommer sådana lexikala metaforer som ”stege”, ”rulltrappa”, ”brygga” och ”skydds nät”. De aktiva inkluderade måste bygga stegen och bryggor för de passiva utomstående. RÖRELSE-domänen omfattar också en statisk, negativ konceptuell metafor BIDRAGSSYSTEM ÄR PASSIVT. (ibid: 215–218.) Denna negativa metafor är motsats till den positiva rörelsemetaforen. Man

---

⁶ En: ”containment”, ”movement”, ”disease” och ”contract” (Davidson 2013: 219). I fortsättningen kallar jag domänerna vid kortare benämningar: KÄRL, RÖRELSE, SJUKDOM och AVTAL.

förväntar att medborgare rör sig mot samhällets centrum och lösningen till hela utanförskapsproblemet är rörelsen (Davidson 2009:8). De lexikala metaforerna ”stege”, ”rulltrappa” och ”skyddsnät” är vertikala metaforer. De vertikala metaforerna bottnar i den primära konceptuella metaforen GOTT ÄR UPPE (Koller & Davidson 2008:326).

Jag anser att dikotomin aktiv – passiv i RÖRELSE-domänen är analogisk med dikotomin sjuk – sund i SJUKDOM-domänen. Om samspelet mellan samhälle och medborgare är ensidigt och om medborgaren inte rör sig mot samhällets centrum kallas situationen för t.ex. ”(bidrags)beroende”. SJUKDOM-domänen realiseras i de lexikaliska metaforerna ”efterlämna”, “överföra”, “symtomatisk”, “kronisk”, “förebyggande”, “smittsam”, “symtom”, “tecken”, “riskfaktor”, “läka”. SJUKDOM-domänen patologiserar utanförskapet. Kroniskt utanförskap anses vara cykliskt. Sjukdomen utanförskap kan vara till och med ärftlig och genetisk. Sjukdomsmetaforer är typiska för den utanförskapsdiskurs som skuldbelägger endast en utomstående individ men inte systemet. (ibid:216–218, 221.)

AVTAL-domänen innehåller det antagandet att de exkluderade är *skyldiga* att återvända till gemenskapen genom att skriva under ett socialt avtal. I AVTAL-domänen förekommer bl.a. lexikala metaforerna “uppgörelse”, “villkor” och “i gengäld” på textens ytstruktur. I AVTAL-domänen betraktas de utomstående som mera aktiva än i RÖRELSE-domänen men de utomståendes plikter framhävs på deras rättigheters bekostnad. Medborgare är *förpliktade* att röra sig mot centrum. New Labour betraktar nu välfärdsstaten som ett mekaniskt system i motsats till den tidigare, mera personifierade försvarare av medborgarnas rättigheter. (Davidson 2013:208, 218–223.)

De moraliserande undertonerna i den brittiska utanförskapsretoriken syns i Davidsons analyser. RÖRELSE-, SJUKDOM- och AVTAL-domänerna innehåller ett moraliskt budskap att medborgare ska vara aktiva, röra sig mot samhällets centrum och att de passiva medborgarna är sjuka avtalsbrytare. KÄRL-metaforen är däremot relativt neutral.

I den brittiska utanförskapsretoriken är arbetslösheten det viktigaste hindret för innanförskapet. Andra mindre viktiga hinder är missbruk, diskriminering, straffregister, bristande kunskaper och psykiska sjukdom (Davidson 2013:212). (Jfr avsnitt 3.4.) Dessa hinder finns även implicita och explicita i de svenska diskurserna. Hindren i den brittiska utanförskapsretoriken motsvarar KÄRL-domänens *gränser* och den förväntade *riktningen* i RÖRELSE-domänen samt dess vertikala och horisontella lexikala metaforer.

4 Analys: Utanförskap i *Havsmannen*

I den intentionalistiska synen på tematik (se avsnitt 2.1) är det Carl-Johan Vallgren som har disponerat och strukturerat *Havsmannen*. Han har valt ut vissa teman som får fungera som beståndsdelar av utanförskapstematiken. Dessa delar kan vara orsaker till eller följder av utanförskap (jfr Żmuda-Trzebiatowska 2012). Delarna kan också bara råka förekomma tätt intill det övergripande temat som statistiska kollokationer (jfr Davidsson 2009, 2010). I det följande, i avsnitt 4.1, motiverar jag kort varför jag anser att utanförskap utgör både ett paradigmiskt och syntagmatiskt tema i *Havsmannen*. Utanförskap kan betraktas som ett universellt tema. Det är viktigt att avgränsa dess betydelse noggrant.

Efter motiveringen i avsnitt 4.1 svarar jag på delfrågorna 1.a–1.d i tur och ordning. I avsnitt 4.2 visar jag hur svårt det är att avgöra om utanförskapet i romanen är dikotomiskt eller icke-dikotomiskt. Jag behandlar förhållandet mellan Davidssons kursanalys och *Havsmannens* tematik i avsnitt 4.3. I avsnitt 4.4 klargör jag vilka problem som uppstår när man försöker analysera hur utanförskapet upplevs av romanens fiktiva figurer. I det här kapitlets sista avsnitt 4.5 presenterar jag hurdana metaforiska utsagor kan formuleras för att beskriva hur utanförskapet gestaltas i romanen.

4.1 Utanförskap som tema i romanen

I det följande motiverar jag hur utanförskapet i *Havsmannen* och 2000-talets Sverige uppfyller kriterierna för paradigmatiske (avsnitt 2.2.1) och syntagmatiska (avsnitt 2.2.4). Kriterierna behandlar jag i tur och ordning: det paradigmatiske temat först (avsnitten 4.1.1–4.1.3) och det syntagmatiska temat (avsnitten 4.1.4–4.1.6) sedan.

4.1.1 Utanförskap är tids- och platsbestämt

I den extratextuella, svenska verkligheten fanns utanförskap som term för ett socialt problem redan före 1990-talet. Det utanförskap som jag forskar i är anknutet till den svenska kontexten efter 2004 då FP operationaliserade begreppet utanförskap med tre variabler (se avsnitt 3.1). Ett möjligt argument mot detta kunde vara att händelserna i romanen utspelar sig i början av 1980-talet då utanförskap inte existerade som en svensk

politisk term. Utgivningsåret är i alla fall ett viktigare kriterium än när de fiktiva händelserna utspelar sig.

Sättet att tala om utanförskapet är också platsbestämt. Invandring och språkkunskaper lyfts fram oftare i Sverige än i Storbritannien – av Davidssons (2009, 2010), Koller & Davidsons (2008) och Davidsons (2009, 2013) studier att döma. Metaforerna är inte heller likadana i dessa länder. Romanens utanförskap är geografiskt anknutet till Halland, Sverige. Det paradigmatiske temat är förankrat primärt i Sverige och sekundärt i Skogstorp, Halland.

4.1.2 Utanförskap tematiseras bara i några verk

Temat utanförskap kan förekomma i nästan vilken roman som helst som ett allmänmänskligt tema. Däremot förekommer det inte i alla skönlitterära verk i 2000-talets Sverige i den betydelse som jag presenterat i kapitel 3. All nutida svensk prosa har inte socialrealistiska inslag och så blir utanförskap inte framträdande i alla romaner, inte i den diskursiva betydelsen.

4.1.3 Utanförskap är anknutet till något värdesystem

Detta kriterium avgränsar definitionen av ett paradigmatiske tema ytterligare och det har med den samhällsvetenskapliga och politiska kontexten att göra. Det utanförskap som jag diskuterat i kapitel 3 är anknutet till ett borgerligt värdesystem. Alliansen består av borgerliga partier och enligt Levitas (2003, 2004, 2005) representerar New Labours retorik också borgerliga värden även om själva partiet inte betraktas som traditionellt borgerligt. Utanförskap som en del av ett eller flera värdesystem realiserar på olika sätt i olika historiska och kulturspecifika sammanhang. Det här sista kriteriet kopplar temat till den kritiska temaforskningen.

Den här temaanalysen kommer att visa hur *Havsmannen* är genomsyrad av sådana sekvenser som kan tolkas som delar av konceptuella metaforer, metafordomäner eller diskurser om utanförskap. De samhällsvetenskapliga begreppen, Davidssons paradigmatiske ämnen samt Davidsons och Kollers metafordomäner är behändiga analysredskap på grund av den starka extra- och intertextuella kopplingen till såväl politiska som mera allmänna etiska frågor i dagens Sverige. Anknytningen till dagens Sverige är dock inte helt entydig vilket framgår av den följande analysen. Alla romaner kan anses ha sitt eget värdesystem, *verkets norm* (Andrew Gibson 1999). I denna analys fokuserar jag på de

kollektiva och privata förväntningar som riktas mot de fiktiva figurerna. I vilken utsträckning borde figurerna vara kulturellt, socialt, psykiskt, ekonomiskt eller politiskt aktiva (se avsnitt 3.3.3) enligt *Havsmannens* norm? Blir några andra normer eller förväntningar mera framskjutna i romanen?

4.1.4 Utanförskap träder i förgrunden i romanen

Prolog är vanligen det ställe där berättaren presenterar berättelsens tema för läsaren. Det sker oftast i narrativens första stora sekvens, *abstrakt* (se avsnitt 2.2.2). I prologen (5–10), i *Havsmannens* abstrakt, träder temat utanförskap i förgrund och i den dikotomiska betydelsen (exempel (1)).

- (1) Ingen hade någonsin besvärat sig med att plantera växter eller så gräs i den där trädgården. Hans mamma var inte typen som intresserade sig för sånt, och inte hans pappa heller. Robert och Nella föräldrar var inte som andra föräldrar. De arbetade inte, de hade ingen bil, de åkte inte på semester med sina barn om somrarna, de levde inte som andra, de tänkte inte som andra, eller jo, kanske hade de en gång gjort det, fast för så länge sen att ingen längre kunde minnas. Men det var som det var, de ingick i början, men de skulle inte ingå i slutet...” (5–6)

Romanens berättare Nella tar själv upp den dikotomiska uppfattningen om ”vi” och ”de” som kännetecknar de flesta diskurser om utanförskap. Kontrasten mellan hennes föräldrar och andra, normala föräldrar blir tydligt tack vare upprepade polariseringar.

4.1.5 Utanförskap är känslomässigt laddat

Utanförskapsbegreppet är negativt konnoterat och det väcker känslor av oro och rädsla hos alla (se avsnitt 3.2). Den känslomässiga laddningen realiseras också från och med prologen i *Havsmannen*. De typiska känslorna som ekvivaleras med utanförskapsupplevelsen – hat, förakt, hopplöshet, skam, otrygghet (se avsnitten 3.4, 3.4.2 och 3.5) – förekommer också i romanen. I vilka sammanhang känslorna förekommer och om det förekommer andra känslor i romanen behandlar jag senare i analysdelen.

4.1.6 Läsare kan identifiera sig med utanförskapsupplevelsen

Läsare har känt igen och delvis identifierat sig med utanförskapsupplevelserna i *Havsmannen*. Detta påstår jag på grund av de recensioner som skrivits om *Havsmannen*. Alla recensenter lyfter fram den samhällseliga aspekten i romanen, hur Vallgren skildrar temat ”misär” (Bernhardt 2012; Altgård 2012; Persson 2012), ”andrafiering” (Persson 2012), ”stigmatisering” (Gustavsson 2012), ”barnfattigdom” (Sandell 2012) eller de mera allmänmänskliga temana ”annanhet, ondska och godhet” (Ravini 2012). I

recensenternas läsningar kopplas romanen starkt till 2000-talets svenska verklighet och de anser att romanen kraftigt vädjar till läsarnas känslor och moral. Utanförskapssupplevelsen kan lätt identifieras av läsaren. Utanförskap uppfyller kriterierna för både ett paradigmiskt och syntagmatiskt tema i *Havsmannen*.

4.2 Utanförskapets dikotomiskhet

Utanförskapet är både dikotomiskt och icke-dikotomiskt i *Havsmannen* beroende på vilken figur man analyserar. Utanförskapet representeras av Nellas mamma, Gerard och Robert (avsnitt 4.2.1). Nellas pappa, professorn och Nella står för marginalitet (avsnitt 4.2.2). Varelsen står för både utanförskap och marginalitet beroende av hur läsaren tolkar hans roll i berättelsen. Det beror på t.ex. om läsaren anser att han verkligen existerar i berättelsevärlden eller att han är symbol för någonting men existerar bara i någon figurs kognition. Varelsens roll i berättelsen behandlar jag i avsnitt 4.2.3. Jag avslutar dikotomianalysen med en sammanfattande diskussion om hur komplext fenomen utanförskap är i romanen (avsnitt 4.2.4).

4.2.1 Utomstående mamma, Gerard och Robert

Nellas mamma är den tydligaste representanten av fattigkultur där det kulturella och psykologiska utanförskapet sammanfaller. Hon är passiv, alkoholist och hon lever i nuet och har inga framtidsplaner. Hennes beteende är självdestruktivt i den meningen att hon inte längre tar hand om sig själv för att inte tala om hennes barn. Hon verkar söka lycka i alkohol vilket syns i hennes konstiga beteende när hennes barn känner sig spända, nervösa och rädda inför det som sker hemma (exempel (2)).

- (2) Hon hade gjort sig fin i knytblus och kjol, med en vit sjalett knuten runt halsen. Hon såg förälskad ut. Kinderna var alldeles rosiga, hon hade sina finaste örhängen på, silverringarna med röda stenar i. Precis under ena örat satt ett färskt sugmärke. Rörelserna var liksom sprittiga. Jag kunde inte minnas när jag sist hade sett henne så glad. (122)

Alkohol erbjuder henne sällsynta, kemiska känslor av glädje, lindrar kanske hennes depression och hon känner sig lika förälskad i pappa som för många år sedan. Pappas våldsamhet och oberäknelighet är inte lika påtagliga för mamma som för barnen utan allt är filtrerat. Mamma förefaller leva i sin egen berusade värld (exempel (3)).

- (3) Mamma dansade för sig själv borta vid kortväggen. Hon blundade och vaggade långsamt i takt med musiken. Böjd över skivspelaren i hörnet såg jag ytterligare en person: Leif. (186)

Mamma blundar också symboliskt och låtsas inte se vad som pågår hemma. Till sist, i slutet av romanen, överger hon sina barn vilket understryker hennes roll som en klichéartad representant för fattigkulturen (jfr Svedberg 2009:29).

Nellas klasskamrat Gerard är en kontroversiell figur i *Havsmannen*. Han och hans kamrater Ola och Peder samt några andra klasskamrater mobbar Robert både mentalt och fysiskt. Som mobbare är Gerard en representant för det systeminriktade utanförskapet (se figur 6). Han står mellan dikotomiskt och icke-dikotomiskt utanförskap. Gerard har otaliga, främst ytliga skäl varför Robert bör stå utanför: Roberts inkontinens, inlärningssvårigheter, dyslexi, eksem, synfel samt hans fula kläder och dåliga hygien. Gerard och hans gäng påminner ständigt om de här skälen. Han tar sig till våld för att stärka sin ställning som en legitim auktoritet som har rätten att skämma ut andra och kategorisera människor till duktiga och odugliga.

Gerard verbaliserar gemenskapens – skolans och samhällets – implicita villkor för innanförskap. Han uttrycker explicit varför Robert inte *kan* tillhöra innanförskapet och varför han inte *får* bli en fullständig medlem i gemenskapen. På så sätt är han en individualiserad manifestation av samspelet mellan system och individ: det sociala utanförskapet (se figur 6). Som kriminell står Gerard också kulturellt utanför och han verkar ha själv valt sin ställning. Därför anser jag att Gerard är en representant för frivilligt utanförskap i romanen. Det är nästan omöjligt att placera Gerard på ett ställe i figur 6. Han är en av romanens mest flerdimensionella figurer.

Som jag redan antytt representerar Robert mobbingens andra sida: Gerards offer. Robert är ett prototypiskt, klichéartat mobbningsoffer av allt vad recensenterna skrivit att döma. Han halvsvälter, har urvuxna, fula kläder, Gekåsbyxor och glasögon tjocka som flaskbottnar (recensenterna Bernhardt 2012; Granström 2013; Persson 2012; Karlsson 2012; Ravini 2012) vilka alla är upprepade motiv som används för att gestalta mobbningsoffer. De mobbade är ofta ”snälla, samvetsgranna, tysta, skygga och på något sätt avvikande” medan mobbare är ”elaka, obarmhärtiga och problematiska” (Paananen 2012:38). Både Gerard och Robert följer de här klichéerna att gestalta mobbing.

Robert representerar även psykologiskt och frivilligt utanförskap. Han är introvert, konstnärligt begåvad och en känslig pojke som hellre vill isolera sig i sin egen vi-

suella fantasivärld än att bemöta den ”fientliga” yttre världen. Roberts livslånga ensamhet och främlingskap skildras i exempel (4).

- (4) Jag [Nella] var nere i skogen nu, - - fortsatte förbi stenröset där Robert brukade leka för sig själv när han gick i mellanstadiet och jag inte kunde beskydda honom eftersom jag hade börjat sjuan och höll till i en annan del av skolan. - - Han var bara tio år, och alltid ensam. De andra ungarna hade gått hem till sig, eller lattjade med sina gäng på fritidsgården. Han brukade sitta i sina slitna Gekåsjeans på en stenbumling och se på mig som om jag var ett sändebud från en främmande planet. - - Jag fick tjata för att få med honom därifrån. Det var under en period när det var som värst hemma, och om brorsan fått bestämma hade han helst övernattnat i skogen, kanske helst bosatt sig där för resten av livet... (20–21)

Det är svårt att veta var frivilligt utanförskap börjar och var mobbning tar slut. Det verkar vara så att mobbning så småningom har lett till frivillig isolering. (Se vidare i avsnitt 4.4.4.) Robert har internaliserat mobbingen eller diskrimineringen under åren så att han trivs för sig själv och att Gerard och gängets mobbning inte längre är förutsättningen för Roberts utanförskap. Detta betyder inte att Gerard slutar med att mobba, tvärtom.

4.2.2 Marginella pappa, professorn och Nella

Pappa representerar arbets- och ekonomisk marginalitet. Han har betalt arbete då och då men oftast tjänar han pengar med kriminella aktiviteter såsom smuggling av cigaretter, vodka eller narkotika. Pappa sitter ofta i fängelse för sina brott och mamma är då ensamförsörjare. Så här beskriver Nella pappas förflutna:

- (5) Pappa kommer från en by utanför Umeå, såpass mycket vet jag. Han blev utslängd hemifrån när han fyllde femton. Han hade hamnat i dåligt sällskap, förklarade han för mig en gång, och det kunde hans föräldrar inte tåla. - - Pappa trivdes bra med att åka runt som en fri man på västkusten, sälja nät och trålar, och syssla med skumma affärer vid sidan av. - - Robert föddes när jag var två och ett halvt. - - Pappa var aldrig med. Vid den tiden hade hans brottskarriär tagit fart på allvar. (52–54)

Om man betraktar fattigkultur som följd av segregation och utanförskap representerar Nellas pappa även dikotomiskt utanförskap. Till fattigkulturen hör våldsamhet och missbruk. Pappa står för dessa egenskaper i romaner. Han står emellertid inte lika utanför som Nellas mamma eftersom han också är aktiv och har planer för framtiden. Hans aktivitet och planer handlar oftast om brott men hans utanförskap är inte så statiskt som mammas. Pappas utanförskap får ytterligare mindre referentiell uppmärksamhet än hans marginalitet.

Professorn representerar arbets-, ekonomisk och kulturell marginalitet eftersom han kommer från Ungern och han sporadiskt arbetar på bibliotek. Hans ekonomiska marginalitet och socialt utanförskap (exempel (6)) får mest referentiell uppmärksamhet,

att han har ont om pengar. Detta strider mot det faktumet att han inte drabbas av materiell brist. Professorn har inte mycket pengar själv men han äger mycket konstiga saker (exempel (7)).

- (6) Det verkade som om han inte fick besök särskilt ofta, om man inte räknade hans morsa som brukade dyka upp med färdiglagad mat två gånger i veckan, för han blev nästan överdrivet glad över att se mig. (120)
- (7) Vi hade cyklat förbi professors torp på väg till Glommen. Jag hade fått för mig att vi skulle berätta vad som hade hänt. - - Vi hade kikat in genom köksfönstren. Det såg ut som vanligt därinne. En massa böcker och anteckningsblock där han skrev upp saker som han läst någonstans och tyckte var intressanta. Medicinburkar utspridda på hyllor och bord. Och så alla grejer han samlar på: uppstoppade fåglar, fossil, gamla mynt och frimärken. Vi hade gått runt huset och kikat in i ladan: Amazonen stod kvar, vilket tydde på att han inte var långt borta. (34–35)

Professorns ensamhet verkar vara självvald. Han trivs ensam i sitt hem med sina samlingar och böcker. Han tenderar att isolera sig och intressera sig för saker men inte lika mycket för människor.

Nella mobbas också i romanen. Nella blir inte aktivt utestängd utan snarare passivt utfrusen. Utfrysning är ett vanligare sätt att bli mobbad hos flickor och kvinnor än hos pojkar och män (Paananen 2012:46). Våld mot henne är främst psykiskt i stället för fysiskt. Exempelen (8) och (9) skildrar detta ur hennes eget perspektiv.

- (8) Han [Gerard] brydde sig inte om mig. För hans del kunde jag ha varit gjord av luft. Han hade liksom aldrig sett mig fast vi hade gått i samma klass sen lågstadiet. (16–17)
- (9) Det märks kanske inte på skolfotot, men faktum är att jag hamnade utanför från första skoldagen. Ingen retade mig eller gjorde något särskilt; men jag fanns liksom inte bara. Kanske hade mammas och pappas rykte följt mig ända in i klassrummet? (58)

Nella känner att hon inte alls finns därför att hon inte mobbas fysiskt eller verbalt. Den fysiska mobbningen av Robert kan i detta avseende kännas mindre grymt eftersom han uppmärksammas på något sätt. Robert kan på sätt och vis betraktas som marginell medan Nella står helt utanför som mobbningsoffer.

Gällande Nella får det upplevda, subjektiva utanförskapet mera referentiell uppmärksamhet än de andra figurernas upplevelser. Till detta återkommer jag i avsnitt 4.4. Hon har tillägnat sig två olika roller i familjen. Dels är hon en duktig dotter, dels sköter hon om Robert som en förälder. Hon är inte helt ett barn men inte heller en förälder utan hon befinner sig i en relativt stabil mellanställning som en moder–dotter. Hon är primärt moder i *Havsmannen* och sekundärt en tonåring. Detta kan kallas för social marginalitet (se figur 6).

Nella är även en representant för ekonomisk marginalitet i romanen. Fattigdom, brist på pengar är ständigt närvarande i hennes tankar och samtal med Robert och professorn. Nella har ärvt mammas och pappas fattigdom men hon har inte helt tillägnat sig de värden som ingår i fattigkulturen utan bara några av tvång. Den ”nedärvda” fattigkulturen innebär avvikande normer och regler. Både Nella och pappa accepterar stölder som ett sätt att försörja sig. Hon pendlar mellan föräldrars och andra familjers värderingar. Hon står därför också för ett slags kulturell marginalitet. Hennes marginalitet syns även i hennes kamratrelationer: hon har två vänner och flera sådana skolkamrater som accepterar henne men som hon inte accepterar. Hon är inte bara socialt utfrusen utan hon har nära ömsesidiga relationer till andra människor, till Tommy och professorn Lazlo.

4.2.3 Varelsen utanför dikotomier – Havsmannen

Varelsens utanförskap är det mest specielle eller extrema i *Havsmannen*. Han står utanför på nästan alla möjliga fysiska eller fysiologiska sätt. Han är varken människa eller djur (130), han bor inte på jorden utan i havet och han borde inte ens finnas (159). Han har en telepatisk förmåga, är onaturligt stark, både fysiskt och mentalt. Enligt sagorna borde det bara finnas kvinnliga varelser – dvs. sjöjungfrur (148–154). Han är kanske den enda varelsen i världen (197). Havsmannen – Nella kallar honom vid detta namn – är en fysiskt ”onaturlig” varelse så att hans existens i romanen bryter mot läsarens erfarenheter från den reella världen (Alber 2010:46). Hans existens i romanen tematiserar (om ”tematiserande” i avsnitt 4.3) utanförskapet och lyfter fram de allmänmänskliga, universella aspekterna av tematiken. Å andra sidan tematiserar han marginalitet eftersom han inte kan stå mentalt utanför på grund av sin telepatiska förmåga. Han kan endast avgränsa hur mycket han vet om andras tankar och känslor och hur medvetna andra är om hans allnärvarande kognition.

Varelsen står för både utanförskap och marginalitet men han representerar inte direkt de aspekterna av utanförskapet som tillhör den samhällseliga kontexten. Han kan anses stå för psykologisk och social marginalitet men inte i den mänskliga betydelsen. Varelsen är rätt marginell i den socialrealistiska läsningen av romanen. Han har emellertid en väsentlig roll i att förskjuta romanens tonvikt från det rent realistiska till något allmänmänskligt, gotiskt eller till och med ”metafysiskt” (Arnald 2012). För varelsen finns det varken psykiskt innanförskap eller utanförskap utan allt är ett. De flesta män i ro-

manen misshandlar, fängslar, söver ned eller försummar honom. Recensenten Ravini (2012) uttrycker situationen på ett följande sätt:

- (10) Den hudlöse Havsmannen, detta membran, denna brygga mellan nyfött och döende, med en röst som inte talar "till" utan "genom" människorna, blir en perfekt projektduk för vår tids rädslor och begär inför "den svage".

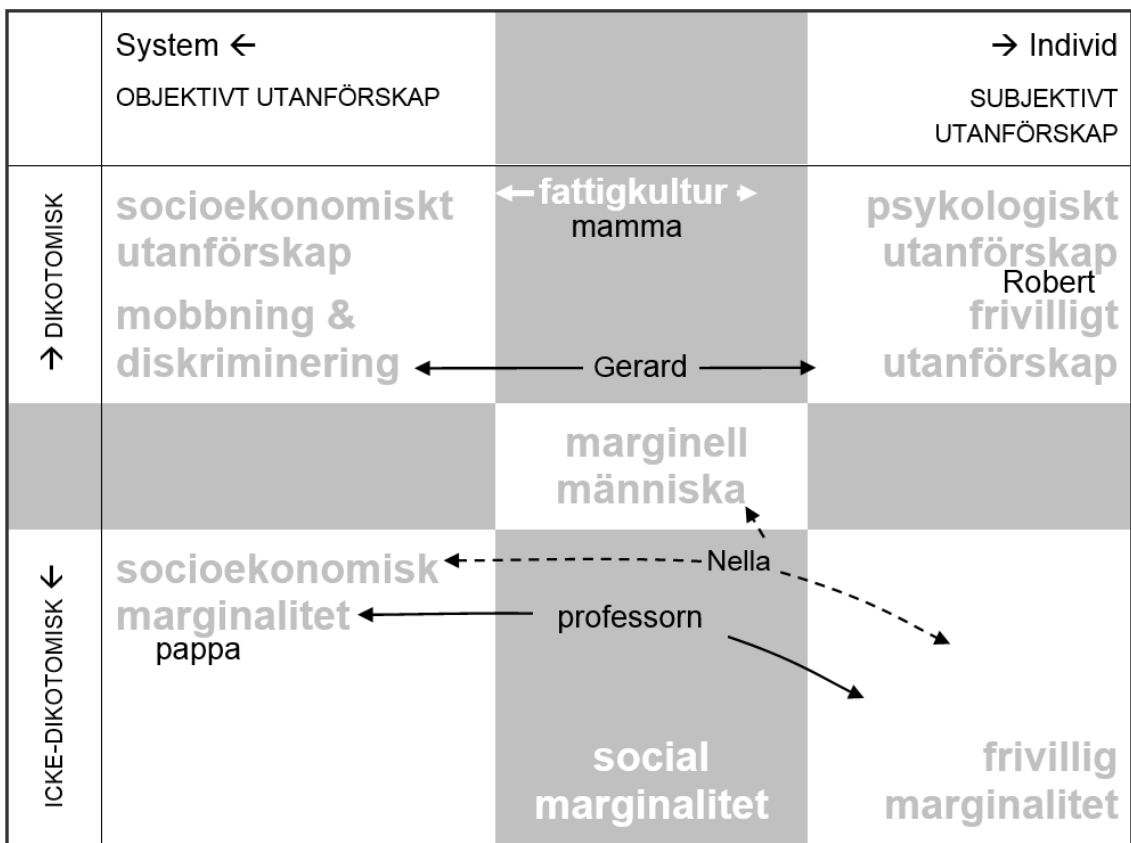
De flesta män i romanen försöker göra varelsen till utomstående även om han inte kan stå psykiskt utanför. Det finns tydliga paralleller mellan varelsens och Roberts öde. Varelsens mobbas, misshandlas och behandlas bara grymmare och av flera män än Robert. Det kontroversiella med varelsen är att han är urstark till natur men han vill hållas svag. Hans telepatiska röst och fysiska krafter verkar hota romanens män. Männerna vill tysta varelsen ner så att varelsen ligger på sitt yttersta eller dör.

4.2.4 Sammanfattande diskussion om dikotomianalys

Utanförskapet i *Havsmannen* är både dikotomiskt och icke-dikotomiskt beroende på vilken figur man betraktar. Vallgrens roman ifrågasätter utanförskapets dikotomiskhet och stabilitet. Robert, mamma, pappa, Gerard, Nella, professorn och varelsen tematiserar (se avsnitt 4.3) utanförskapet på olika sätt (se figur 9). Varje figur har flera positioner i fyrfältet (jfr figur 6) och det är inte enkelt att placera Gerard, mamma, professorn och Nella i fyrfältet. Robert och pappa är de enda figurer som tydligt hör till en av utanförskapskategorierna och därför har de inga pilar i figur 9. De andra figurernas mångsidighet åskådliggörs just av pilarna i figuren. Havsmannen är omöjlig att placera i fyrfältet eftersom hans utanförskap är så pass allmänmänskligt, mångtydigt och beroende av läsarens subjektiva tolkningar att han inte finns med i figur 9.

Å ena sidan är utanförskapssynen individcentrerad på grund av textens genre. Figurer bär olika egenskaper och agerar på sådana sätt som är anknutna till utanförskapstematiken. Genom sina handlingar och reaktioner på händelser kan figurernas utanförskap förändras under berättelsen. Deras utanförskap är inte statiskt till sin natur utan det är utsatt för förändringar. Figuren Gerard gör å andra sidan utanförskapet också systeminriktat i romanen. Som en fiktiv figur är han systemets personifierade röst som karakteriserar de utomstående väldigt öppet och ohämmat.

Kulturell marginalitet (Svedberg 2009) är inte framträdande på samma sätt som i *Populärmusik från Vittula* vars handlingar utspelar sig i 1960-talets Tornedal (Žmuda-

Figur 9 Utanförskapets dikotomiskhet och romanens fiktiva figurer.

Trzebiatowska 2012:162–164). Politiska aspekter av utanförskapet behandlas inte heller i romanen. De kriminella och alkoholiserade har sina egna innanförskap, det vill säga de hör till två motkulturer där andra regler råder än i samhällets centrum (jfr Sernhede 2002). Ett annat sätt att uttrycka detta är att mamma, pappa och andra missbrukare och kriminella lyfter fram begreppet fattigkultur. I detta avseende lyfts kulturell marginalitet fram men inte som etniska avvikelser utan som beteendemässiga och etiska avvikelser från de svenska kulturella förväntningarna. Kulturell marginalitet gäller främst Nella och kulturellt utanförskap mamma och pappa.

Den marginella människan som ett traditionellt sociologiskt begrepp hör till den dikotomiska utanförskapssynen där den systeminriktade situationen och den individcenterade personligheten likställs (se avsnitt 3.3.1). I *Havsmannen* finns det olika marginella människor och marginalitet betyder olika saker i romanen än i sociologin. Professorn är socioekonomiskt marginell, Nella är marginell i den betydelsen att hon pendlar mellan två familjeroller, mellan moder- och barnrollen. Det finns situationer där Nella känner tillhörighet och samhörighet med sina klasskamrater och professorn och därför

tolkar jag henne främst som marginell. Robert står utanför mera absolut än Nella. Gerard är marginell i den meningen att han agerar som dörrvakt mellan innanförskapet och utanförskapet. Å andra sidan accepterar ingen annan hans handlingar än hans eget gäng. I detta avseende står han utanför. Marginella människor och marginalitet gestaltas på många sätt utöver de sociologiska infallsvinklarna.

De marginella står mellan två ytterändar: integration och utestängning (Svedberg 2009:37–38, 61). Svedberg betonar kortvarig statiskhet, långsiktig dynamiskhet och samspelet mellan individer och system. I romanen är det professorn, pappa, Nella och Gerard som representerar detta samspel (se deras pilar i figur 9). Professorns delaktighet i sociala aktiviteter varierar under berättelsen förlopp. Han är både arbetslös och arbetar på bibliotek. Kortvarigt står han utanför eller befinner sig i innanförskapet men långsiktig är hans socioekonomiska ställning dynamisk. Pappas situation är omvänd: han står långsiktigt utanför men har betalt arbete då och då. Gerard är däremot ett exempel på en person som gör vissa sociala processer synliga och understryker att utanförskapet är aktivt skapat av människor och institutioner (jfr ”utanförskapande” i Davidsson 2009). Han gör explicit de diskriminerande villkoren för innanförskapet om än hans metoder är tvivelaktiga. Han uttrycker vem som anses vara förankrade i det svenska samhället och vem som borde stängas ute på grund av bristande gemensamma värden, normer eller egenskaper. Han drar utan att tveka metonymiska slutsatser om personers inre på basis av deras yttre. Han dömer hellre än friar.

Jag anser att det nuförtiden i Sverige kan uppstå en situation där en individ blir en marginell människa mellan fattigkulturen och den så kallade rådande normala kulturen. Det gäller både reella och fiktiva individer. Det behöver inte betyda segregation utan att individen har motstridiga värderingar och etiska principer eller att människan upplever att hennes personlighet är kluven eller motstridig. Människan måste åtminstone försöka lösa motstridigheterna.

Nella verkar befinna sig mellan fattigkulturens och skolans värden. Figuren Nella i *Havsmannen* har löst konflikten pragmatiskt: hon gör vad hon måste göra oberoende av om värderingar eller normer härstammar från fattigkulturen eller den rådande kulturen. Hon funderar inte över stora etiska frågor utan vad man behöver göra i en viss situation. Hennes etik kan betraktas som inkoherent och episodisk. Att överleva är det viktigaste för henne. Hon måste svara på frågorna: Hur och med vilka medel kan hon och

Robert överleva? När Nella fokuserar på det episodiska ”här och nu” finns det inte så många motstridigheter som om hon tänkte på längre sikt. Hon har inte råd att agera etiskt koherent eller att ställa frågan om hon gör rätt eller fel. Det vore irrelevant hårklyveri.

4.3 *Havsmannen* och de svenska utanförskapsdiskurserna

Jag analyserar i detta avsnitt förhållandet mellan de svenska utanförskapsdiskurserna och romanen. Jag använder speciellt i denna analysdel verbet ”tematisera”. Det betyder att läsaren kan koppla samman vissa diskurser och ekvivalenter med *Havsmannens* fiktiva figurer. Om någon figur och en viss ekvivalent eller diskurs blir framskjutna samtidigt i romanen ”tematiserar” den här figuren den här ekvivalenten eller diskursen. Förhållandet mellan den tematiserande figuren och den tematiserade diskursen eller ekvivalenten är anknutet till de texttypologiska skillnader som jag diskuterat i avsnitt 1.2. I politiska texter är ekvivalenter och diskurserna ofta den sammanhållande röda tråden medan fiktiva figurer har en liknande funktion i romaner.

Jag inleder detta avsnitt med att analysera vissa centrala ekvivalenter som får avsevärt referentiell uppmärksamhet i romanen och som tematiseras av flera fiktiva figurer. I 4.3.1 behandlar jag Gerards och pappas tematiseringar, i avsnitt 4.3.2 mammas och pappas, i avsnitt 4.3.3 mammas och Nellas samt i avsnitt 4.3.4 Roberts, mammas och professorns tematiseringar. Jag behandlar i avsnitt 4.3.5 ekvivalenten ”brist på kontroll”. I detta avsnitt drar jag några slutsatser om hur den skönlitterära gestaltningen av utanförskap skiljer sig från eller liknar den borgerliga retoriken om utanförskap. I avsnitt 4.3.6 sammanfattar jag hur diskurserna och ekvivalenterna tematiseras i *Havsmannen* som helhet.

4.3.1 Gerard och pappa – Kriminalitetsdiskurs

Gerard och pappa representerar det dikotomiska utanförskapet i *Havsmannen*. Kriminella aktiviteter kopplar dessa manliga figurer samman under berättelsens förlopp. Deras kriminalitet framställs som något naturligt eller ytterst vanligt (exemplen (11) och (12)).

- (11) Pappa trivdes bra med att åka runt som en fri man på västkusten, sälja nät och trålar, och syssla med skumma affärer vid sidan av. Och mamma var egentligen för ung.
(53)

- (12) Killarna i mopedgänget brukar slanga bensin åt honom när han är utan, och Peder som är Gerards högra hand tog fram en plastslang, stoppade ena änden i tanken till sin Dakota och började suga upp bensin i en tom läskflaska. (14–15)

I föregående två exempel blir också berättarens rapportering, ganska neutrala ton synlig. Ett av kriminalitetsdiskursens syften är att döma de utomstående men det gör inte Nella utan hon koncentrerar sig på figurers handlingar i stället för deras intentioner eller moral. Det är läsaren som kan döma deras gärningar om han vill.

Gerard och pappa är våldsamma. Gerard gestaltas i *Havsmannen* som en sadistisk, grym mobbare, mordbrännare, misshandlare och djurplågare som ibland argumenterar för sina brutala gärningar med nazistiska utsagor. Pappa har tillägnat sig nazistiska attityder i fängelse och uttrycker dem ibland i form av gamla vitsar:

- (13) ”Och judehistorierna. Minns ni alla judehistorier? Hur får man in tusen judar i en folkvagn? Två därbak, två därfram, resten i askfatet. Det är fan genialt!” (186)

Pappas våldsamhet är mest fysisk men ibland räcker det med hans hotfulla beteende och väsen att tvinga andra göra som han vill. Med andra ord behöver han inte alltid stöda sig till fysiskt våld när hotet är tillräckligt effektivt (exempel (14)). Hotfullt beteende räcker ganska ofta med hans familj. I exempel (14) blir även pappas fängelsekompis skrämmd av pappas hotande röst. Gerard är fysiskt våldsam ofta och han nöjer sig inte med att enbart hota. Han misshandlar också skolans vaktmästare ohämmat (exempel (15)).

- (14) ”Gör som jag säger!”

Ingen sa ett knyst. Leffe tittade bort mot teven som om han hoppades att den skulle slås på av sig själv och han kunde slukas upp av första bästa program. Mamma stod kvar med några ord hängande på läpparna, saker som jag visste att hon ville säga men inte vågade. (128)

- (15) Det gick så snabbt att ingen hann reagera. I samma sekund som vaktmästaren tog ett steg mot bordet var Gerard över honom. Det fanns liksom inte ett uns av tvekan i hans rörelser. Det såg nästan komiskt ut, som ett klipp från en tecknad film, Tom och Jerry eller något. Gerard slog läskflaskan med full kraft mot hans tinning. Man hörde hur glaset sprack och det kom ett dovt smackande från skallen. Någonting slocknade i vaktmästarens blick och han föll livlös rakt ner på golvet. (143)

I exempel (15) är berättarens röst inte heller moraliserande utan Nella rapporterar noggrant om sina iakttagelser, associationer och känslor. Läsaren själv kan dra sina egna slutsatser av Gerards handlingar. Gerards våldsamhet är extrem och terroriserar alla som råkar vara nära honom. Utanförskap kan orsaka terrorism och extremism enligt KD (Davidsson 2009:57) men kopplingen mellan utanförskap och terroriserande är uppenbar i

romanen. Gerards terror styr intrigen i *Havsmannen* och han är den figur som står bakom nästan all ondska i romanen. Gerard kan till och med förvärpa Nellas och Roberts utanförskap och det kausala förhållandet är omvänt. Nella fokuserar på Gerards onda gärningar men läsaren drar lätt den slutsatsen att han också är en ytterst ond människa. Nella reflekterar över Gerards roll i mobbningen redan i början av romanen:

- (16) ”Och att Gerard troligen styrde i kulisserna. Han behövde inte ens vara närvarande själv; han gav order till andra, som utförde dem till punkt och pricka.” (26)

I slutet av romanen bli det klart för Nella att Gerard har ”stört i kulisserna” gällande mycket mera än bara mobbning. Gerard påverkar även på att pappa bestämmer sig att överge sina barn. Gerards terror når även en av Nellas föräldrar.

4.3.2 Mamma och pappa – Bidragsdiskurs

Mamma och syskonen lever på ”soc-checkar” och barnbidrag när pappa inte tjänar pengar och är fängslad. Hon jobbar aldrig utan är en alkoholist som super periodvis. Mamma missbrukar socialsystemet, alkohol och medicin. För hennes del är bidragsberoende ett slående uttryck. Det slår samman hennes arbetslöshet och psykiska problem. Pappa är blandmissbrukare men vid detta fästs mycket lite referentiell uppmärksamhet. Vissa adjektiv kan hänvisa till pappas missbruk då och då: ”Pappa kisade liksom vid sidan av mig med sin *simmiga* blick” (124). Det är mammas missbruk som uppmärksammas oftast.

Det är inte mamma eller pappa som tar hand om Nella, Robert och hemmet. Detta framgår genast i början av romanen (exempel (1)). Livet är kaotiskt i Nellas familj (t.ex. 45, 266). Mamma håller inte ordning i huset utan låter allt ordna för sig själv (exemplen (17) och (18)).

- (17) Mamma hade tagit tabletter och legat hela dan, och Robert hade blivit livrädd av stämningen och bett mig att stanna hemma. (204–205)

- (18) Men det där med glasögonen måste fixas. Jag skrev upp det på min inre lista...

Om mamma hade en sån [inre] lista så märktes den i alla fall inte. Det verkade som om hon hade gått och lagt sig för att inte stiga upp igen. Allting förföll därhemma. Det var nergriset i vartenda rum. Själv låg hon med fördragna gardiner i sängkammaren och sov bort dygnet. Pappa såg man heller inte röken av. Han stack iväg varje eftermiddag och kom inte tillbaka förrän sent på kvällarna. (217)

Även om Nella har föräldrar är hon figurativt hemlös. Żmuda-Trzebiatowska (2012: 158–160) bevisar i sin artikel hur den rumsliga, dikotomiska metaforen ”folkhem” be-

greppsligt medför dess motsats ”hemlöshet” eller ”utanförskap”. Situationen blir inte bättre förrän syskonen flyttar till sina fosterfamiljer i romanens slut och deras figurativa hemlösheten lindras. I exempel (18) jämför Nella sig själv med mamma vilket hon ofta gör under berättelsen. Föräldrarna är nästan alltid fysiskt eller psykiskt frånvarande.

4.3.3 Heder – Mamma kontra Nella

Jag tolkar ekvivalenterna heder och självrespekt som nästan synonyma och behandlar dem därför i samma avsnitt. Det är oftast Gerard som kommenterar mammas eller pappas ohederliga levnadssätt (exempel (19)).

- (19) ”Och farsan på kåken. Är det inte så? Ingen som tar hand om er liksom, ingen att se upp till. Och er morsa kan man ju se utanför systemet punktligt varje dag, hon är någonting stammis där, eller hur?” (92)

Mamma kommer punktligt bara till Systembolaget och hon är inte stamkund i någon krog utan i Systembolaget. Hon super hemma, ensam, i smyg.

Nella är aktiv, hederlig och någorlunda framgångsrik i skolan. Med hederlig menar jag att hon oftast överlägger länge över vad hon gör och vilka etiska beslut hon fattar. Hon är ganska stolt över att ta hand om sin lillebroder och att inte göra onödiga, moraliskt tvivelaktiga kompromisser.

Ekvivalenten heder tematiseras genom att Nella kontrasteras med sin mor. Nellas hederlighet lyfter fram mammas brist på heder. Mamma verkar ha ont om självrespekt och självuppskattning. Detta framgår av hur lite hon gör för att må bättre eller att ha ett bättre liv. Det är svårt att bedöma hur mycket Nella uppskattar sig själv eftersom hon är en homodiegetisk berättare. Eftersom romanens händelser utspelar sig på 1980-talet och själva romanen utgivits på 2010-talet kan läsaren lätt tolka verket så att det också finns en vuxen retrospektiv berättare med i berättandet. Då blir det svårt att avgöra om det är den tonåriga Nella eller den vuxna Nella som uppskattar sig själv och om den vuxna berättaren inte minns hur lite hon uppskattade sig själv i det förflutna. Det här tolkningsproblemet är typiskt för skönlitterära, mångfacetterade texter. På sådana texter borde också tillämpas någon annan tolkningsstrategi än bara den realistiska *som om*-strategin.

Davidsson (2009:70) påpekar i sin diskursanalytiska studie att ”hederliga individer som befinner sig i ’utanförskapet’ lyser med sin frånvaro”. *Havsmannen* är inte en kollektiv berättelse (Anna Johansson 2005:24) om de utomstående, eftersom bara Nella gestaltas som en hederlig individ som får sin röst hörd. Nella förblir ett undantag bland

de utomstående. Var och en utomstående är unik i romanen och de utgör inte en kollektiv grupp vars röst blir hörd i berättelsen.

Nellas berättelse liknar de verkliga utanförskapsberättelser som Kronman (2012) analyserat i sin C-uppsats. Kronman har intervjuat fem kvinnliga invandrare och hon kommer fram till att de utomstående inte är ”en passiv homogen grupp” utan utanförskapsområden karakteriseras av ”engagemang, självständighet, gemenskap och motstånd”. (Kronman 2012:2.) På detta vis blir både *Havsmannen* och informanternas berättelser i Kronmans studie ”motberättelser” som ifrågasätter dikotomin innanför – utanför. Detta står också i linje med resultaten av dikotomianalysen att Nella tematiserar marginalitet.

4.3.4 Hälsa – Kriminalitetsdiskurs

Robert tematiserar tydligt ekvivalenten ”brist på hälsa”. Gerard motiverar sin mobbning med Roberts bristande hälsa. Gerard lägger märke till alla Roberts brister. Han hånar Robert öppet med nedsättande skällsord som står för var brist: ”pissnisse”, ”pisset”, ”cyklop”, ”OBS-idiot”, ”cp” och ”spetälsk”. Roberts dåliga hygien är ingen riktig hälsobrist men Gerard hånar honom också för det med skällsord: ”äcklet”, ”gris”. Nellas försenade pubertet är inte heller en hälsobrist men hon kallas alltid vid öknamnet ”Plan-kan”. Mobbarna i skolan fokuserar på Roberts bristande hälsa men vilken fysisk brist eller avvikelse som helst verkar duga för dem till ett skäl att mobba någon.

Professorn har blivit invalid i en bussolycka. Hans arbetslöshet beror delvis på detta. Fysiska smärtor och andra hälsoproblem utmärker hans vardag. Han behöver regelbunden smärtlindring och hans liv är i viss mån begränsat. Gerards kamrat, Ola kallar professorn vid ett sådant öknamn (exempel (20)) som kristalliserar hur viktigt fysisk normalitet är för att få tillträde till innanförskapet.

(20) ”Har du haft en bra helg?” frågade någon bakom mig.

Det var Ola. Han hade smugit upp utan att jag märkt honom.

”Helt okej.”

”Skönt att höra. Hängt med din efterblivna brorsa kanske? Eller med Tommy? Eller krymplingen du är polare med?”

”Jag har varit hemma.”

”Okej. Ville bara veta om du har börjat skramla ihop pengar än? Gerard måste ha dom senast på fredag. Det kommer läggas på ränta annars. Fet ränta.”

Krymplingen, tänkte jag. Det måste vara professorn han menade. (79–80)

Mammas depression eller beroende fästs inte referentiell uppmärksamhet. Det som hon gör eller inte gör står i fokus, inte hennes psykiska hälsa. Roberts bristande hälsa fästs mest referentiell uppmärksamhet. Roberts eksem verkar vara en skönlitterär klyscha i att gestalta en utomstående figur. Detta framgår av Żmuda-Trzebiatowskas (2012:172) analys av Lotta Larssons *Var det bra så?* (1999) där huvudpersonen också lider av hudsjukdom. Eksem som motiv förekommer även i Kristian Lundbergs *Yarden* (2009) där romanens homodiegetiska berättare kopplar samman eksem med sin pågående marginalisering. Det som skiljer den brittiska och svenska utanförskapsretoriken från *Havsmannen* är att sjukdomar och hälsoproblem är konkreta i berättelsevärlden. I de retoriska skildringarna av de utomstående är sjukdomar ofta symboliska och realiserar som lexikala metaforer.

4.3.5 Brist på kontroll – Kriminalitetsdiskurs

När det gäller brist på heder och hälsa är Gerard den som säger ut vad majoriteten av eleverna eller andra människor i något skede måste ha tänkt för sig själva. Gerard har inga hämningar att skämma ut eller att terrorisera alla andra (exempel (21)).

- (21) Det var mot slutet av samtalet som han plötsligt kom in på pappa. Jag hade haft rätt i mina gissningar om den där pundartypen som varit på besök hos oss en kväll. Det var han och Gerard som hade tvingat farsan att lämna stan. Enligt vad Tommy hört av sina bröder hade de rest med honom upp till Göteborg. I bilen hade Gerard utan förvarning satt en slaktmask mot hans tinning, dragit en yllemössa över hans ansikte och så hade de åkt iväg med honom till en lägenhet någonstans. Vad de gjort med honom där visste han inte, men det var i alla fall tillräckligt hotfullt för att pappa skulle inse att Gerard var i stånd till vad som helst. Kort därefter hade han stuckit. Gerard och pundartypen hade tagit över vissa av hans affärer, bland annat ett helt distributionnät för smuggelcigaretter. (273–274)

I exemplet ovan får läsaren veta varför pappa övergav familjen. Pappa hade förstått att han inte längre var den starkaste i de kriminellas rangordning utan att Gerard har ersatt honom. Gerard kan och vill inte kontrollera sina aggressiva impulser utan agerar helt hänsynslöst. Hans djuriska, brutala sida är inte gömd i hans omedvetna utan Gerard låter sitt inre djur härja bland andra människor. Gerard är en paradoxal, kontroversiell figur även gällande kontroll. Han kontrollerar över vem som får tillgång till de normala människornas innanförskap men samtidigt tematiserar han ”brist på kontroll” därför att hans sätt att slå vakt visar att han inte själv tror på vikten att kunna kontrollera sig. Han lever inte som han lär.

Utöver Gerard tematiserar mamma, Robert och Nella också ekvivalenten ”brist på kontroll”. Mamma kan och vill inte kontrollera sin alkoholkonsumtion. Robert och Nella kan inte kontrollera sina känslor. Robert kissar ner sig när han blir alldeles rädd för någonting och Nella kan kontrollera varken sin sorg eller sitt äckel. Nella försöker kontrollera dessa svåra känslor men det lyckas inte alltid (jfr exemplen (22) och (23)).

- (22) Jag ville inte börja gråta framför henne. Det finns inget jag hatar mer hos mig själv än när jag börjar lipa. Jag har inte råd med tårar, de är dyrbara, det gäller att inte slösa med dem om man är i min situation. Bara tanken på en av farsans kåkfararpolare i lägenheten fick mig att må illa. Och mitt rum var liksom det enda jag hade. Om jag låste dörren om mig kunde det storma hur mycket som helst därutaför utan att jag brydde mig.

”Kom får jag trösta dig”, sa mamma.

Och återigen såg jag situationen liksom utifrån: en kvinna i spretigt fett hår, med läppstiftet utsmetat över halva kinden, illaluktande som en gammal sjuk hund, en mamma som sprätter upp fliken till en burk starköl, tömmer halva innehållet i ett drag medan hon räcker ut handen till sin femtonåriga dotter för att trösta henne.

Jag började lipa i alla fall, fast jag inte ville. Som en barnunge. Lipade och lipade tills kroppen kändes helt urlakad, tömd på all vätska, som ett torrt gammalt bröd. (51)

- (23) ”Du är riktigt snygg i den där klänningen”, sa Gerard. ”Den klär dig. Du är till och med snyggare än snittet. På en tiogradig skala skulle jag ge dig en sju... eller kanske till och med en åtta. Jag ser det nu när du har sminkat dig lite. Färgen på läppstiftet passar dig.”

Det kändes som om jag skulle spy när han sa så där. Han kunde lika gärna ha tafsat på mig. (213–214)

I exempel (22) försöker Nella bete sig kontrollerat men när mamma vill trösta henne brister hon i gråt. Hon försöker förnuftigt motivera att hon kanske behöver tårar senare när det sker något mera allvarligt än att hennes pappa kommer hem. Hon verkar tänka att hon varken har råd till etiskt konsekventa handlingar (se avsnitt 4.2.4) eller till sorg eller rädsla. Nella verkar också försöka behålla sin modersroll till varje pris. Känslorna hör till hennes identitet som barn och förnuftet till modersrollen. Exemplet (23) berättar om en situation där Nella nästan tappar kontroll på känslorna. Vikten att behärska sina känslor verkar karakterisera den svenska mentaliteten (Kilpeläinen 2013:62–64, 73–75, 80–89, 96–97). Speciellt starka negativa känslor, som äcklet i exempel (23), är oförväntade och bryter mot de sociala normerna i Sverige.

I den svenska kriminalitetsdiskursen är brist på kontroll kopplad till brist på normer och regler, perversion och kaos. I KD gäller kontroll bara extrema avvikelser, våld eller sexualitet men brist på kontroll får referentiell uppmärksamhet i *Havsmannen* även

i mildare former. Läsaren kan lätt fästa uppmärksamhet vid de extrema formerna av bristande kontroll men förutsättningen att kunna kontrollera sig själv framställs som en väsentlig norm hos svenskar i *Havsmannen*.

4.3.6 Sammanfattande diskussion om diskurser och ekvivalenter

Romanens figurer tematiserar utanförskapet på varierande sätt. Oftast tematiserar flera figurer en ekvivalent (12/23). Robert och pappa tematiserar ensamma en ekvivalent. Mamma och Gerard tematiserar ensamma fyra respektive fem ekvivalenter. Robert, pappa, mamma och Gerard – samt hans gäng – är centrala figurer i tematiseringen av utanförskapet i den diskursiva betydelsen. De ekvivalenter – brist på betalt arbete, andra kunskaper, normer och regler samt bidragsberoende, arbetslöshet, passivitet, belastning, perversion, döden, terror och fundamentalism – som tematiseras av bara en figur, kan således betraktas som mindre referentiellt uppmärksammade i *Havsmannen*. Ekvivalenterna hälsa, heder och kontroll får mest referentiell uppmärksamhet i romanen och de alla handlar om brister. Jag har ställt samman figur 10 (som bilaga) för att visa hur figurerna tematiserar olika ekvivalenter. Ju större bollen och mörkare bakgrunden är desto mera referentiell uppmärksamhet får ekvivalenten i fråga. Som jag tidigare konstaterat (i avsnitt 3.4.1) går vissa ekvivalenter begreppsligt omlott.

Professorn och Nella tematiserar inte utanförskapet lika frekvent som andra figurer. Professorn är bifigur och Nella en berättare som berättar mera om andras utanförskap än sitt eget. De ekvivalenter som finns i figur 10 står främst för det objektiva utanförskapet i motsats till det subjektiva. Robert tematiserar inte utanförskapet bara i den diskursiva betydelsen utan också i en mera allmänmänsklig betydelse (se bl.a. avsnitt 4.5). Även om Tommy är Nellas vän tematiserar han inte tydligt något paradigmatiskt ämne eller tema i romanen.

Det finns två skilda grupper av fiktiva figurer (se figur 10). Till den första gruppen hör pappa, mamma och Gerard samt till den andra gruppen hör Robert och professorn. Den första gruppen tematiserar ekvivalenterna kontroll och heder medan den andra gruppen tematiserar ekvivalenten hälsa. Pappa tematiserar två ekvivalenter – språkkunskaper och betalt arbete – som står nära eller tillhör den andra gruppen. Det finns vissa undantag i figurgrupperingen där grupperna inte är helt enhetliga (de gråa bollarna i figur 10). Jag har grupperat figurerna så att de flesta ekvivalenter tillhör figurens egentliga ekvivalenter och att figurernas gruppstillhörighet bestäms av dessa ekvivalenter.

Mamma verkar mest tillhöra den första gruppen men vissa ämnen som hon tematiserar kommer nära den andra gruppen. Nellas marginalitet syns också i figuren eftersom hon tematiserar lika många paradigmatiska ämnen i båda grupperna.

Robert och Gerard förefaller enligt figur 10 vara varandras motsatser i tematiseringen av utanförskapet. Den här motsättningen syns också i mobbning: Gerards roll är att vara mobbare och Robert är den mobbade. De här grupperna motsvarar också ganska väl den intuitiva bedömningen över vilka figurer som berättaren vill gestalta som mera eller mindre medlidandeväckande i romanen. Robert är det medlidandeväckande offret och Gerard den elaka mobbaren som knappast väcker sympatier hos läsarna. Gerard terroriserar Roberts och professors liv vilka utgör den andra gruppen. Motsättningen mellan grupperna är tydligast beträffande Gerard. Mamma verkar gestaltas som en figur som väcker både sympatier och antipatier hos läsarna. Den här tolkningen stöds av mammas ställning i figur 10.

I *Havsmannen* fästs KD:n mera referentiell uppmärksamhet än ID och BD. Missbruk, kaos, våld och extremism är centrala ekvivalenter i romanen. Två av tre mest uppmärksammade ekvivalenter – hälsa och kontroll – hör till KD. Invandring tangeras direkt bara några få gånger under berättelsens gång. Ekvivalenterna distans och antikultur blir någorlunda framträdande i *Havsmannen* även om distans får annorlunda betydelser i romanen än i de svenska politiska diskurserna. Annars skulle dessa ekvivalenter tematisera antingen ID eller BD. Jag har grupperat om ekvivalenterna i figur 11 (som bilaga) så att de svenska utanförskapsdiskurserna blir synliga (jfr figur 7). Diskurserna och de gemensamma ekvivalenterna är separerade med streck.

Isolering och brist på språkkunskaper lyfts även fram i romanen men de motsvarar inte helt ekvivalenterna i de svenska utanförskapsdiskurserna. I pappas fall är hans dyslexi kanske en bidragande faktor i hans utanförskap och marginalitet men i Roberts fall är hans språkliga svårigheter starkare kopplade till mobbning än till diskurserna. Isolering konnoteras neutralt eller positivt i många av romanens scener (se avsnitt 4.5.4) på grund av vilket romanens isolering inte hör till utanförskapsdiskurserna. Det är inte isoleringen och det fysiska eller psykiska avståndet från gemenskapens kärna som är problematiskt i romanen utan den process som har lett till professors och Roberts val att hellre stå utanför. Utanförskapet i *Havsmannen* skildras på ett helt annorlunda sätt än i den borgerliga retoriken. I den borgerliga retoriken problematiseras inte alls de proces-

ser som leder till utanförskapet medan det här problematiserandet utgör romanens viktigaste etiska fråga.

Ekvivalenterna ”brist på betalt arbete”, kaos, våld, extremism och missbruk motsvarar bäst det utanförskap som skildras i KD och i viss mån i BD. De får också mera referentiell uppmärksamhet än ekvivalenterna som tematiseras av endast Gerard. Gerard är den enda figur som står för ekvivalenterna i kriminalitetsdiskursen. Andra figurerna representerar inte så tydligt någon viss diskurs utan det handlar om betoningar. Mamma verkar vara en av de mest mångfacetterade figurerna därför att de ekvivalenter hon tematiserar hör till alla diskurserna. Robert tematiserar mest ekvivalenter i ID och BD, pappa och Nella ekvivalenter i BD och KD. Professorn tematiserar så få ekvivalenter att man inte kan dra säkra slutsatser om vilken diskurs han mest representerar.

Ekvivalenterna i *Havsmannen* är huvudsakligen desamma som i Żmuda-Trzebiatowskas (2012) litteratursociologiska undersökning fast hon inte kallar dem för ekvivalenter. ”Konkurrens inom grupp” är relativt framträdande i *Havsmannen* och i de romaner som Żmuda-Trzebiatowska (2012) analyserat. Det ingår inte i Davidssons (2009) ekvivalenter.

I *Havsmannen* är den moraliska aspekten av utanförskapet mycket framträdande i form av sadism, bidragsberoende, missbruk, djurplågeri, stölder, smuggling, utpressning, misshandel, mobbning och omhändertagande. Utanförskap är lika mycket moraliskt laddat på de svenska och brittiska politiska arenorna (se Levitas 2005:14–21).

Jag antog i avsnitt 3.4.3 att de nio gemensamma ekvivalenterna fungerar som det sammanfogande kittet även i *Havsmannen*. Detta antagande verkar stämma nästan helt och hållet eftersom bara ämnet ”segregation i förorter” inte blir framträdande i *Havsmannen*. Hopplösheten, brist på heder, betalt arbete, språk- och andra kunskaper, missbruk, isolering och passivitet förekommer i romanen som väsentliga ämnen för tematiseringen av utanförskapet. *Utanförskapets karta* (2004) visar att utanförskapet har blivit geografiskt identifierbart efter 1990 och händelserna i romanen utspelar sig på 1980-talet. Detta kan förklara varför ett av nio ämnen fattas i just denna roman. Jag anser således att de åtta andra ämnena faktiskt fungerar som det sammanfogande kittet i det berättade utanförskapet.

4.4 Det subjektiva, upplevda utanförskapet

Jag analyserar i detta avsnitt hur utanförskapet upplevs i den kommunikativa situation som romanen *Havsmannen* skapar. Den här delfrågan ställer speciella krav på uttolkaren eftersom materialet är en skönlitterär text. Den som upplever utanförskapet kan vara författaren Vallgren, berättaren Nella, någon annan figur i romanen eller läsaren. De alla kan kallas för aktörer i den kommunikativa situationen. Narrativer utgör en tämligen komplicerad kommunikationssituation där gränser mellan aktörer inte alltid är lätta att åskåda. Utanförskapserfarenheterna förmedlas av flera olika aktörer vilket kan öka den sannolikheten att tolkningen blir ytterst läsarberoende och subjektiv.⁷

Svenska ungdoms- och barndomsromaner innehåller delvis annorlunda känslor än de kollektiva utanförskapsdiskurserna: sårbarhet, tomhet, skräck, revanschlusta, avund, besvikelse, revolt, längtan bort, likgiltighet och solidaritet. Underlägsenhet, hopplöshet, skam och apati förekommer även i dem. (Żmuda-Trzebiatowska 2012:175–176.) Alla dessa känslor förekommer också i *Havsmannen*.

Jag analyserar utanförskapsupplevelser i fem kortare avsnitt. De tre första avsnitten gäller de upplevelserrelaterade ekvivalenterna i de svenska utanförskapsdiskurserna (se avsnitt 3.4.2). I avsnitt 4.4.1 koncentrerar jag mig på ekvivalenterna hopplöshet och håglöshet. Jag analyserar i avsnitt 4.4.2 de centrala upplevelserrelaterade ekvivalenterna i BD som blir framskjutna i romanen och i avsnitt 4.4.3 beskriver jag hur KD syns i upplevelser i *Havsmannen*. Eftersom ID inte blir så framskjuten i *Havsmannen* behandlar jag ekvivalenten hopplöshet i samband med håglöshet. Båda ekvivalenterna tematiseras av Nella och hennes mamma. De två sista kortare avsnitten handlar om Stigendals modala verb *kunna* och *få* (4.4.4) samt *vilja* (4.4.5). Jag analyserar de här verben i det här avsnittet därför att de verben lätt leder till mera subjektiva tolkningar än kategorierna i dikotomianalysen (i avsnitt 4.2).

---

⁷ Den här kommunikativa situationen har teoretiskt behandlats av t.ex. Monika Fludernik (2010). Fluderniks "naturliga" narratologi (se Fludernik 1996) är en teori om hur berättaren förmedlar olika erfarenheter genom figurer till läsaren. Hennes teori innehåller relativt få aktörer i den kommunikativa situationen i jämförelse med andra narratologiska teorier vilket skulle göra analysmodellen enklare än de andra narratologiska modellerna.

4.4.1 Hopplöshet och håglöshet

Håglöshet är en del av ID, hopplöshet hör till KD och BD. Nella kontrasteras med mamma gällande hopplöshet. Den hederlösa, passiva, missbrukarmamman har gett upp inför livets utmaningar. Mamma har ”stoppat huvudet i sanden” (18). Hon bryr sig inte om de brev som skickas från skolan (33). I bästa fall är mamma nästan lycklig (57). Nella försöker förstå mammas uppgivenhet och känner själv ömhet mot henne (exempel (24)). Mammans hopplöshet skildras oftast indirekt (exempel (25)). Håglöshet beskriver mammas känslor mycket väl.

- (24) Och på något konstigt sätt kände jag ömhet för henne, där hon stod i sin finaste Gekåskappa och rökte och tyckte synd om sig själv. Hon hade ingenting. Hon hade förlorat allt för länge sen och hon visste inte ens vad det var. (220)
- (25) Jag gick in i sovrummet. Mamma låg hopkrupen vid fotändan av sängen med kläderna på. Läppstiftet var utsmetat över kinden. En sloknad fimp var inklämd mellan två fingrar. Hon hade sin röda kappa från Gekås på sig. Det var där vi köpte våra kläder. Ett par gånger om året lyckades hon samla sig såpass mycket så att hon kunde ta bussen till Ullared och handla. Jeans av okända fabrikat. Vinterkläder. Några jumprar och tröjor; allt annat än moderiktiga. (44)

Nella känner att situationen hemma och med Gerard är hopplös men hon vägrar ge upp och gör allt hon kan för att skydda sin bror. Som familjens egentliga mamma försöker hon uppmuntra Robert och få honom att glömma den hopplöshet som är en ständig känsla i familjen. Nella berättar flera gånger om hennes ”krympande antal val” (t.ex. i exempel (26)).

- (26) Där jag satt på mitt rum den kvällen slog det mig hur hopplöst allting var, att tillvaron liksom bara bestod av ett krympande antal val. (238)

Recensenten Jan Arnald (2012) kallar skildringar för ”klostrofobiska scener”. Före romanens höjdpunkt blir antalet val hela tiden mindre och situationen allt mer klostrofobisk.

Nella har inte längre några förhoppningar om mamma och det uttrycker hon direkt till professorn i ett samtal i exempel (27). Professorn frågar Nella om mamma kan hjälpa syskonen efter att ha fått veta om Gerards utpressning. Pappa har inte heller stora förhoppningar om mamma. I exempel (28) håller pappa på att överge familjen och det är självklart också för honom att Nella bär ansvaret i familjen.

- (27) ”Din mamma då?”
”Då kan jag [Nella] lika väl försöka få hjälp av jultomten.” (117)

- (28) ”Javisst. Ta hand om Robban bara, är du snäll. Han klarar ju inte sig själv.” Han [pappa] gjorde en menande gest mot övervåningen. ”Och mamma... ja, du ser ju i vilket skick hon är.”

”Oroa dig inte.” (217–218)

Å ena sidan klandrar berättaren Nella ofta Robert för att vara för naiv och för att ha orealistiska förhoppningar om pappas förmåga att ändra på allt.

- (29) Mina brorsa har en massa överdrivna förhoppningar om vår pappa. Kanske för att han inte känner honom lika bra som jag. Snart hade ett år gått sedan vi sett honom sist. Och är man tolv år, på väg att fylla tretton i december, är det tillräckligt lång tid för att man ska börja glömma vissa saker och minnas andra som inte riktigt överensstämmer med verkligheten. (31–32)

Å andra sidan är figuren Nella den som tröstar Robert och hyser hopp om en bättre framtid. ”Det finns alltid en början och ett slut” är ett tröstande mantra i romanen som Nella upprepar för att ingjuta nytt hopp i Robert. När det gäller hopp är Nella en paradoxal figur. Paradoxen kan tolkas så att modern Nella tröstar men systemen Nella klandrar Robert eller att Nellas hopplöshet är en relativ känsla som beror på figur.

Vad skiljer *Havsmannen* från de svenska utanförskapsdiskurserna är att Nella inte gett upp trots känslor av hopplöshet. I speciellt BD är de utomstående passiva och hopplösa. I KD kan de utomstående vara aktiva men det finns inte hopp att de skulle bli laglydiga utan de tillhör det kriminella innanförskapet.

Żmuda-Trzebiatowska (2012:167, 172–173, 175) fäster uppmärksamhet vid solidariteten mellan de utomstående, speciellt i *Svinalängorna* och *Var det bra så?.* Att bli utestängd förstärker de utomståendes ömsesidiga solidaritetskänsla. Detta gäller också Nellas vänskap med Tommy och professorn samt förhållandet mellan Nella och Robert. Detta innebär också att när situationen förändras i slutet av romanen och Nellas marginalitet och Roberts utanförskap lindras sinar solidaritetskänslan mellan Nella och hennes vänner. Hopplösheten och krympande antal val får delvis Nella att bli vän med Tommy och professorn. När hopplösheten minskar vänskapsrelationerna avslutas.

Stigendal (2002:11) påstår att det upplevda utanförskapet syns i skolresultat fast Nella känner sig stå utanför (se avsnitt 4.4) och har framgång. Nella är duktig i skolan, behöver inte anstränga sig för goda betyg. Antingen är Nella en orealistisk figur eller så står hon inte helt utanför utan någonstans mellan periferi och centrum, i innanförskapets utkanter. Min tolkning är att Nella realistiskt representerar marginalitet också i detta avseende.

4.4.2 Bidragsdiskurs – Skam, underlägsenhet och offerroll

Skam är en väsentlig känsla i bidragsdiskursen men den fästs inte mycket referentiell uppmärksamhet i romanen. Det är en undertryckt känsla som står mellan raderna. Exempel (30) är ett sällsynt stycke där Nella explicit berättar om sin skam.

- (30) Jag skämdes fast jag inte ville det. En gång i sexan hade jag läst en artikel i en tidning om barn som var fattiga därför att deras föräldrar var arbetslösa. Jag hade känt igen varenda situation. Att man inte hade någon matsäck med sig när det var skolutflykt och skyllde på att man hade glömt den hemma. Att man gick i urväxta kläder, att man var hungrig på skolloven, att man inte gick på födelsedagskalas eftersom man inte hade råd att ta med en present. Själva skammen var värst, hur man skämdes för att säga sanningen när lärarna påpekade att man hade trasiga gymnastikskor eller när de blev arga för att man inte hade gummistövlar som det var sagt när det var friluftsdag. Eller att alla andra hade skolväskor, och att man själv kom med skolböckerna i en plastpåse som jag och Robert hade gjort hela mellanstadiet. Eller skammen jag känt fast jag inte ville det, när professorn hållt ner resterna av grönsaksgrytan i en plastbunke och gett mig den. (154–155)

Żmuda-Trzebiatowska (2012:176) anser att alla fem huvudpersoner i de romaner hon analyserat är medvetna om sin fattigdom och skäms för det. Berättaren Nella lyfter inte fram skammen i *Havsmannen* utan Gerard som ämnar skämma ut andra. Utan att ha läst de fem romanerna kan jag bara anta att de här huvudpersonerna gestaltas tydligare som offer än Nella i *Havsmannen*.

De andra känslorna som kopplas till bidragsdiskursen är underlägsenhet, otrygghet och maktlöshet. Av alla figurer är Robert den som mest känner dessa känslor. Hans inkontinens är en följd av hans känsla av otrygghet och han drabbas av den först efter att mobbningen blir värre. Robert verkar inte ha så mycket makt över sitt liv utan han har avstått från att utöva makt. Nella bestämmer oftast vad de gör. Nella verkar tycka att Robert känner sig underlägsen eftersom hon använder hundmetaforer. Både berättaren Nella och Gerard karakteriserar Robert som en trogen, lydlig, snäll hund. Peders sadism beskrivs med följande meningar i exempel (31). Scenen berättar om hur Peder, Ola och Gerard plågar och dödar en katt.

- (31) Han hade dragit upp överläppen så att tänderna syntes i ett varggrin. Han gillade det här nästan lika mycket som Gerard, men han skulle aldrig våga göra det själv.

Det är typiskt i nazistisk retorik att arier framställs som vargar och de andra som hundar (O'Brien 2009:35). Den här motsättningen syns även i hur Nella beskriver Robert och Peder. I den nazistiska retoriken är hundar underlägsna eftersom de tämjts medan vargar är vilda, självständiga och skapar sina egna lagar (ibid.). I både bidragsdiskursen och

den nazistiska retoriken framhävs förväntningen att alla ska vara aktiva och skapande. Passivt reagerande medborgare uppskattas inte.

Både Nella och Robert är ganska passiva i romanen. De reagerar på Gerard och gängets nycker och på pappas oberäknliga beteende men skapar inget nytt själv. De drömmer om en bättre framtid men deras vardag är full med sådana problem de inte själv har orsakat. Deras föräldrar och mobbarna vållar inte önskvärda utmaningar som utgör romanens emotionella kärna. Roberts passivitet syns i att han inte försvarar sig i konfliktsituationer utan han förväntar sig att någon annan – oftast Nella – gör det för honom.

Nella accepteras av andra elever men hon accepterar inte dem. Hennes relationer med andra elever än Tommy och Robert kännetecknas av tillhörighet. Brist på samhörighet kan böttna i barnets upplevda utanförskap (Jonsdottir 2007:90–91). Nellas upplevda utanförskap verkar vara större än hur ensam hon faktiskt är. Detta åskådliggör följande samtal i exempel (32) där en av hennes klasskamrater, Jessica, försöker diskutera misshandeln av Robert och Nella med Nella.

(32) ”Vad gjorde dom med er egentligen? I skogen? Jag ville inte lyssna när dom berättade. Det lät så äckligt... är det sant att dom tog av dig kläderna?”

”Nej. Och varför låtsas du som att du bryr dig?” - -

”Men det gör jag faktiskt. Jag tyckte dom gick för långt. Peder sa att dom dragit av dig byxorna och...” Hon sänkte rösten: ”Stoppat upp nåt därbak. Det är fan riktigt äckligt! Jag skulle inte stått ut. Gjorde det ont?”

Det kändes helt absurt att ha det här samtalet. Och ändå kunde jag inte låta bli att svara.

”Så varför berättar du inte för nån då? L-G eller rektorn? Om du nu bryr dig om mig så mycket. Säg till dom att du har hört att Gerard gjort äckliga grejer med mig. Gör mig den tjänsten så kanske det blir ändring på vissa saker här. Men du bryr dig inte ett skit Jessica, du låtsas bara, och det är en jävla skillnad.”

”Alltså ursäkta att jag finns, men du är fan inte klok. Så himla lidande alltid. Ett äkta offer.” (86–87)

Nella menar att Jessicas intresse är falskt och att Jessica inte verkligen kan bry sig om Nellas välfärd. Nella vill kanske inte bli vän med Jessica på grund av sitt upplevda utanförskap. Jessica avslutar den korta diskussionen irriterad.

Nella tar gärna offerrollen i den betydelsen som framgår av exempel (32). Hennes vänskap med Tommy och professorn börjar av en slump så att Nella inte gör något aktivt utan hon blir vald och accepterad av dem. Detta framhäver hennes passiva offerroll.

Hon är för stolt över att ta emot klassföreståndarens stöd eller att acceptera Jessica som en vän. Exempel (33) avspeglar ytterligare hennes attityd mot Jessica som försöker småprata med Nella i badrummet.

- (33) ”Behöver du?” sa hon [Jessica] och sträckte fram stiftet. ”Jag blir så narig den här tiden på året. Du har väl inget munsår, eller hur?”

Jag tog emot hennes cerat, gned två tag över läpparna och lämnade tillbaka det. Som jag sett tjejerna i klassen göra i alla år, en grej som stärkte gemenskapen och markerade att de hörde ihop. Läpparna stelnade som om jag fått stearin på dem.

”Jag ser ju helt vanställd ut”, sa hon medan hon granskade ansiktet en centimeter från spegeln. ”Jag fattar inte att det har blivit så här. Jag röker ju inte ens. Och jag har slutat med choklad. Att ha finnar är faktiskt värre än cancer. Kommer du då?”

”Om Tommy också får hänga på.”

”Jag måste fråga Lovisa först. Vi är ju två som ordnar festen.”

”Hon stoppade ner lypsulen i behån. Det kändes som om jag just hade blivit mutad.

Stiftet kändes som en muta som inte borde mottas utan avvärjas. Att motta stiftet symboliserar för henne att vara en av de normala ”tjejerna”. Nella är så van vid att stå utanför att det på något sätt känns tvivelaktigt att bli accepterad. Hon vill hellre vara det utomstående offret än en av ”tjejerna”. Recensenterna Ingrid Elam (2012), Sven Olov Karlsson (2012) och Arnald (2012) har också uppmärksammat detta val. Enligt Karlsson (2012) är Nella – och varelsen – allt uppoffrande martyrer. Ett annat tolkningsalternativ är att Nella vägrar bli normal och att hon vill bevara sin självständighet som en marginell flicka. Jag anser emellertid att Gerard och gänget inte låter henne tillhöra de normala tonåringarna även om hon ville det.

Mobbningsoffrens passivitet och vanmakt understryks i ungdomsromanen *Paperisudet* enligt Paananen (2012). Hon anser att detta strider mot de flesta socialpsykologiska mobbningsmodeller. Hon påstår att passivitet beror på romanens biblioterapeutiska syfte. Med det biblioterapeutiska syftet menar hon att romanen erbjuder hopp, stöd av jämlike, ett lyckligt slut och lösningar till mobbningsproblem. (Paananen 2012:53, 113, 116.) Jag anser att ett lyckligt slut kan väcka hopp hos läsare. Däremot väcker figurens passivitet ingen hopp utan den förklarar bara varför mobbningen fortsätter. Både Robert och Nella mobbas i *Havsmannen* men bara Robert är passiv och isolerad. *Havsmannen* erbjuder lite hopp och ett halvlyckligt slut och den har knappast ett biblioterapeutiskt

syfte. *Havsmannen* kan därför betraktas som en mera socialpsykologiskt realistisk roman än *Paperisudet*.

4.4.3 Kriminalitetsdiskurs – Förakt, kyla och frustration

Gerards beteende är brutalt mot Robert, Nella och professorn. Han verkar inte acceptera några brister hos sina medmänniskor utan han uttrycker sitt förakt ohämmat. Han verkar hata svaghet mera än något annat och alla får känna hans vrede om de råkar avslöja sina brister och svaga punkter inför hans bedömande blick. Gerard avskyr och föraktar även sina föräldrar (94). Han verkar njuta av att kunna skämma ut andra vilket gör honom till sadist. Läsaren kan tolka hans replik (exempel (34)) som ett tecken på hans obarmhärtighet:

- (34) ”Kommer du [Nella] ihåg när vi läste om andra världskriget förra terminen, vad tyskarna gjorde med alla efterblivna?” Han la handen på min axel. ”Ingen annan skulle bli ledsen Plankan, bara du.” (94)

Gerard låtsas trösta Nella genom att lägga handen på hennes axel. Han verkar vilja understryka hur ensam Nella och Robert är. Gerard förefaller njuta av att kunna påpeka andras brister och att öka hopplöshetskänslan. Den emotionella kylan manifesteras som tydligast i Gerards omänskliga gärningar men den fästs inte referentiell uppmärksamhet utan den står mellan raderna för läsaren att fylla i.

Jag har behandlat främlingsfientlighet redan tidigare men pappa tematiserar också ekvivalenten ”emotionell kyla”. I romanen har vissa figurer ofta tomma eller kyliga blickar. Oftast är det pappa eller hans kamrater som står för kriminalitetsdiskursens ”kyla”. Pappas emotionella kyla realiseras också som främlingskap i romanen:

- (35) Det var på sommaren och ibland fick jag och brorsan följa med honom [pappa] dit. Jag vet inte varför jag minns just det där så starkt; kanske för att han i vanliga fall nästan aldrig talade med oss, drog sig undan och såg på oss som om vi var främlingar som av en slump råkat hamna under samma tak. (57)

Exempel (35) skildrar en avvikande situation i familjens förflutna då pappa tillfälligt kändes varmare än vanligt. Pappas emotionella kyla är inte lika absolut som Gerards.

Ekvivalenten frustration får inte alls referentiell uppmärksamhet i romanen men de flesta manliga figurer betar sig ofta ilsket. För romanens män är varelsen ett lämpligt offer eftersom han hölls gömd, nedsövd och fängslad. Ingen utomstående vet om att en onaturlig varelse misshandlas med jämna mellanrum och varelsen själv är försvarslös. Männerna kan ge utlopp för sin ilska och de får samtidigt misshandla en levande varelse

utan fara att bli anklagad. Berättaren fäster inte uppmärksamhet vid frustrationen men orsakerna till ilskan är ännu oklarare. Nellas utrop ”Bara män - - alltid bara män[!]” i exempel (36) berättar ingenting om orsakerna utan att män ofta är våldsamma eller grymma. Skadorna och chocken som nämns i exemplet är orsakade av männen.

- (36) Jag tog av mig vantarna och grävde fram luckan. Ingenting hördes därifrån. För ett ögonblick föreställde jag mig att han [varelsen] var borta. Att någon trots allt hade upptäckt honom och tagit honom därifrån. Jag skulle hört honom annars, tänkte jag, det där ljudlösa språket som han sände till oss på sitt oförklarliga vis. Eller var han död? Kanske hade han inte klarat det längre, chocken, skadorna... allt det som männen hade gjort med honom. Bara män, tänkte jag, alltid bara män. (223)

Nellas utrop berättar inte heller någonting om Nellas upplevelser utan läsaren kan fylla i den här luckan. Nella verkar vara besviken på män eftersom de för ofta är aggressiva, ilska eller frustrerade.

Om man tror på de svenska utanförskapsdiskurserna ingår frustration i själva utanförskapet. Att vara utestängd och berövad av sina möjligheter att delta i de normala samhällsliga aktiviteterna väcker ont blod. Enligt de svenska diskurserna kan gränsen mellan innanförskap och utanförskap avskaffas eller brytas med utbildning, betalt arbete och språkkompetens. Svedberg (2009) och många andra samhällsvetare har kritiserat denna tro eftersom utanförskap begreppsligt förutsätter innanförskap. Det dikotomiska utanförskapet som begrepp skapar en gräns som inte kan avskaffas med materiella åtgärder utan genom att byta tänkesätt. Problemet handlar mera om diskursiva praktiker än andra sociala praktiker eller reella situationer (se avsnitt 2.3.1). I Faircloughs (1992) syn på diskurser är diskursiva praktiker en del av sociala praktiker, men sociala praktiker blir endast synliga i *Havsmannen* som diskursiva praktiker, eller enklare sagt som text. Vallgrens roman ifrågasätter de dikotomiska diskursernas giltighet.

Havsmannen kan tolkas så att det finns kategoriskt onda människor som bara beter sig grymt sadistiskt. Berättaren Nella eller författaren Vallgren försöker övertyga läsaren om att en människa inte kan påverka andras känslor av frustration och ilska. De kriminella figurerna i *Havsmannen* och KD:s syn på de utomstående står väldigt nära varandra. Gerard och pappa är känslolösa, främlingsfientliga, hatfulla och destruktiva.

Gerard har inga vänner, han har högst kamrater. Nästan alla är åtminstone lite rädda för honom och han verkar förakta alla, han äcklas vid åsynen av sina egna föräldrar (94). Gerard representerar en extrem version av barbari och brutalitet. Gerard tillskrivs egenskaper ”omänsklig” (Granström 2013), ”bestialisk” (Ravini 2012) och ”psykopa-

tisk” (Kreü 2012) av recensenter. Hans känsla av överlägsenhet leder till hans objektiva utanförskap. Det finns inte överlägsenhet bland Davidssons (2009, 2010) ekvivalenter men det förefaller vara en lika viktig upplevelserelaterad ekvivalent som underlägsenhet i bidragsdiskursen. Mobbaren känner sig överlägsen och offret underlägsen.

4.4.4 Skillnaden mellan *få* och *kunna*

Gränsen mellan mobbning och diskriminering är inte tydlig i *Havsmannen*. Nella och i synnerhet Robert och professorn kan inte uppfylla de implicita villkoren för innanförskap. Professorn är invandrare och invalid, Robert är för snäll, naiv och inåtvänd. Det är Gerard som explicerar detta och gör speciellt Nella medveten om de brister hennes nära och kära har. Kravet på att vara fysiskt normal och sund blir understruket i Gerard uttåg. Gerard själv verkar inte heller uppfylla de implicita villkoren för innanförskapet därför att han betraktas som psykiskt störd i romanen. Hans sadism skildras i detalj så att läsaren blir övertygad om hans utanförskap eller marginalitet.

Gerard betonar hur viktigt det är att kunna tillhöra någon gemenskap och att kunna uppfylla både de implicita och explicita villkoren för innanförskapet. Han är på sätt och vis ointresserad av Roberts, Nellas eller professorns vilja att tillhöra gemenskap. Gerard själv explicerar både de rättvisa och diskriminerande villkoren för innanförskapet så att alla ska veta sin plats i den sociala hierarkin. Han har tagit rollen att bevilja eller neka åtkomst till det svenska, normala innanförskapet. Som mobbare bestämmer han över vem som *får* vara inne och vem som *får* stå ute. I och med detta hör han inte heller helt till innanförskapet utan han befinner sig på gränsen, som dörrvakt. I denna roll är han även en marginell människa, varken ute eller inne. Gerard är en av romanens mest komplexa figurer därför att han också står utanför som kriminell (se avsnitt 4.3.1).

Det finns också explicita villkor som varken Robert eller Nella uppfyller. De är deras brist på skolframgång, Roberts inlärnings- och koncentrationssvårigheter och skolkande samt Nellas ovilja att tillhöra skolgemenskapen. Hon är utfrusen men hon upplever situationen som mera extrem än vad det faktiskt är. Hon skulle till exempel kunna bli vän med Jessica men gör det inte.

Det verkar vara så att mobbning och utanförskap i kamratrelationer går hand i hand, i synnerhet när det gäller Robert. Utanförskap är starkast där det subjektiva och objektiva utanförskapet sammanfaller (Stigendal 2002:9). Det sker i Roberts fall. Han

stängs ute avsiktligt, både psykiskt och fysiskt, men han har också valt att inte delta i det sociala livet mera än nödvändigt och han har inga vänner.

Mobbning och diskriminering kristalleras i de modala verben *kunna* och *få*. Gerard vill framhäva det som Nella och Robert inte kan eller inte har. Mobbing är underordnad syskonens bristande kunskaper. Gerard ger det intrycket att mobbningen är en logisk följd av deras brister. Nellas mamma tar Gerard ofta också upp som ett exempel på hela familjens okunnighet. Bara syskonen kunde eller hade vissa saker fick de tillhöra gemenskapen. Det är Gerards moraliska budskap i romanen. Man måste uppfylla vissa villkor för att få tillträde till innanförskapet. Dels är villkoren explicita och neutrala, dels är de implicita och godtyckliga.

Stigendals och andra forskares kontrastering med explicita och implicita villkoren fungerar inte i romanen eftersom Gerard fungerar som gemenskapens röst och han säger högt det som andra tiger om. De implicita villkoren betraktas som diskriminerande och orättvisa medan de explicita villkoren upplevs som mera rättvisa och berättigade. Distinktionen är å ena sidan irrelevant i romanen eftersom Gerard använder de båda när han mobbar och terroriserar andra. Han uttalar det värdesystem som finns i de svenska utanförskapsdiskurserna och i berättelsevärlden. Gerard blir en mötesplats för de paradigmatiska ämnena diskrimination och mobbing vilket kopplar samman den extratextuella och den intratextuella verkligheten. Vad gör Gerard en intressant figur i *Havsmannen* är att han känner sig berättigad att artikulera så kallade ”allmänna sanningar” om andra människor och att han känner sig så gott som förpliktad att förnedra Nella och Robert. Gerard kan därför uppfattas även som en ganska passiv figur som utan tvekan har tillägnat sig den här moraliserande rollen. Den rollen är inte lika passiv som Nellas och Roberts offerroll och Gerard frossar i den.

Berättaren Nella är ense om vissa villkor: Robert borde vara mindre naiv och snäll, mera utåtriktad. I detta avseende är Nella på Gerards och följaktligen gemenskapens sida. Å andra sidan försvarar hon Robert så bra som hon kan. Jag tolkar den här motstridigheten så att det är just berättaren Nella som förstår de villkor som människor måste uppfylla men att figuren Nella försvarar och tröstar Robert. En annan tolkningsmöjlighet är att Nella försöker stöda Robert så mycket hon kan och orkar. Hon uppfostrar sin lillebror och vänjer honom vid de vuxnas värld.

AVTAL-domänen (avsnitt 3.6.2) blir framskjuten i *Havsmannen* men det sker på ett annorlunda sätt än i den brittiska utanförskapsretoriken. Den brittiska AVTAL-domänen framhäver medborgarnas plikt att vara aktiva och att arbeta flitigt. Nella slutar avtal med Gerard för att Gerard skulle låta bli att mobba Robert. Nella försöker agera enligt avtalet men Gerard ändrar på avtalsvillkoren eller bryter avtalet ständigt. I *Havsmannen* kan Gerard tolkas som en godtycklig, sjuk regent och Nella som en naiv medborgare. Den brittiska utanförskapsretoriken och utanförskapet i *Havsmannen* verkar vara varandras motsatser. De brittiska, borgerliga politikerna tillskriver de utomstående likadana egenskaper som berättaren Nella eller som författaren Vallgren tillskriver Gerard.

4.4.5 Frivilligt utanförskap

Robert, professorn och Gerard står utanför frivilligt. Nella måste ibland muta och nästan tvinga Robert till skolan. Som jag antytt i avsnitt 4.2.1 kan Roberts frivilliga utanförskap tolkas som internaliserad mobbning. Roberts frivilliga utanförskap fästs inte mycket referentiell uppmärksamhet utan det står mellan raderna. Min tolkning av det är att orsaken till utanförskapet är oviktig utan att Robert trivs ensam och utan så många kamrater eller vänner. Han är skicklig i att teckna fast han inte är språkligt begåvad. Robert har en rik inre värld där det också finns onaturliga väsen. Nella låter läsaren gissa om han blir en konstnär i framtiden:

- (37) Robert är bra på att rita, mycket bättre än mig. Jag brukade säga det till honom, att han kanske kommer att bli konstnär en dag. Och så slipper han alla bokstäver och siffror på köpet. (250)

Om han blir det har mobbningen också goda följder. Robert har blivit van vid att orientera i sitt inre och att hitta inspiration där.

Professorn gestaltas som samlare och en excentrisk man som lever som hyresgäst i ett gammalt torp. Han avviker från de så kallade normala människor därför att han är invalid, invandrare, introvert och ett slags forskare. När varelsen dyker upp i berättelsen vill Nella veta mera om havsmän och professorn erbjuder sig gärna att hjälpa henne:

- (38) ”Jag var i Göteborg igår”, sa han. ”På stadsbiblioteket och kollade efter det där du bad mig om. - - jag kunde sitta hela dan på biblioteket efteråt. Jag har lånat några böcker som verkar intressanta. Det vore bra om du kunde titta förbi.” - -

Han hade gjort ett grundligt jobb förstod jag. På soffbordet stod en trave låneböcker, och intill låg ett fullklottrat anteckningsblock.

”Det ska bli spännande att läsa din uppsats när du är klar. Om jag inte krånglar till det för dig med för mycket historiska fakta.”

Så tog han upp anteckningsboken, tittade i den och började berätta:

”Första gången sjöjungfrur dyker upp i källorna är under antiken. - - Varelsen, skriver han, är lycklig i storm men sorgsen vid stiltje, och utövar en sällsam lockelse på sjöfarare; hon lockar dem till sig för att ligga med dem, och sedan dödar hon dem...”
(147–149)

Professorn njuter av att forska i olika fenomen och att fördjupa sig med obekanta företeelser. Det framgår även av exempel (38). Professorn har åkt till Göteborg och tillbringat en hel dag för att senare kunna undervisa Nella om de mytiska varelserna, havsmän och havsjungfrur. Ett helt kapitel i romanen ägnas åt denna utredning eller undervisning. Det är svårt att dra slutsatser pga. själva romanen varför professorn vill leva ensam och med sin egendom och sina forskningsobjekt. Hans ensamhet är i alla fall fast anknuten till kunskap, samlingar och nyfikenhet. Det är därför professorn blir väldigt chockad när Gerard och gänget bränner ner torpet. Det var inte bara ett mordförsök utan fast professorn överlever är hans liv helt förstörd. Branden var ett direkt angrepp mot hans personlighet. Han hade inte likadana brister som Nella, Robert och deras föräldrar utan professorns avvikande personlighet och yttre räckte till åt Gerard.

Som jag redan antytt i avsnitt 4.4.3 verkar Gerard vilja slå vakt mellan de normala människornas innanförskap och de utomstående människorna. Både som portvakt och kriminell står han frivilligt, relativt stabilt utanför. Gerard som figur passar inte ihop med Davidsons (2009) KÄRL-domän eftersom gränsen mellan de utomstående och de inkluderade inte är tydlig. KÄRL-domänen är den viktigaste domänen i Davidssons (2009, 2013) och Koller & Davidsons (2008) analyser vilket visar att *Havsmannen* på ett avgörande sätt avviker från de politiska, borgerliga texter och tal i Storbritannien. De utomstående har en egen vilja och de behöver inte hjälpas genom att bygga symboliska stegen eller bryggor. Viljans betydelse underskattas även i de svenska utanförskapsdiskurserna.

RÖRELSE-domänen i den brittiska utanförskapsretoriken skildrar inte heller utanförskapet i *Havsmannen*. Det är viktigt att skilja åt Gerards uttalade norm och den norm som uttolkaren läser av hela verket. I RÖRELSE-domänen förväntas alla röra sig från periferi mot samhällets centrum men Gerard verkar hela tiden vilja bli ondare och elakare. I *Havsmannen* rör figurerna i båda riktningar. Den enda väldigt passiva figur i romanen är Nellas mamma. Den starka, negativa konceptuella metaforen BIDRAGSSYSTEM ÄR

PASSIVT tematiseras av henne. Annars är figurerna antingen fysiskt eller psykiskt aktiva. *Havsmannen* saknar en moraliserande berättarröst som skulle bedöma alla figurenas felaktiga rörelser mot periferi eller mot ett annat innanförskap. Nella kommenterar ibland Gerards enskilda handlingar eller hans personlighet men det utgör ett undantag i hennes tämligen neutrala, rapporterande berättartone.

4.4.6 Sammanfattande diskussion om upplevelseanalys

De modala verben *kunna*, *få* och *vilja* kan teoretiskt fungera som separata enheter i utanförskapsmodeller men *Havsmannen* som ett komplext skönlitterärt verk undflyr alla klara och tydliga kategoriseringar. Ingen figur står för bara ett verb utan allt beror på perspektiv. Perspektivproblemet genomsyrar hela upplevelseanalysen när det finns flera aktörer i den kommunikativa situationen och när aktörerna åtminstone delvis är hierarkiskt ordnade (se avsnitt 2.2.2). Utanförskapet i *Havsmannen* är en situation som skapas och upprätthålls eller avskaffas av alla inblandade individer och av gemenskapens gemensamma normer. Det finns inte en enda figur som under hela berättelsen har lika stor makt över de andra figurerna utan maktbalansen är utsatt för förändringar och förändras. De föränderliga maktförhållandena avgör varför och när var figur står utanför.

De figurer som tydligast tematiserar känslorna i KD – pappa och Gerard – samt de figurer som tematiserar känslorna i BD – Nella och Robert – utgör två relativt stabila poler att uppleva utanförskapet. Polerna består av samma figurer som i den komparativa analysen (delfråga 1.c). I stort sammanfaller det objektiva utanförskapet med det subjektiva utanförskapet. Hopplösheten verkar vara den väsentligaste känslan i romanen som kontrasteras med hjälp av figuren Havsmannen. I exempel (39) beskriver Nella hur Havsmannen utseendemässigt börjar likna ett helgon med sin ”gloria”.

- (39) När han [varelsen] sjunkit ner i vattnet var det som om han hade vaknat igen. Han hade slagit upp ögonen och sett på oss. Ansiktet hade befunnit sig precis under vattenytan, taglet hade flutit ut kring huvudet som en konstig gloria, färgen i ögonen hade förändrats, blivit djupare, men samtidigt klarare, nästan självlysande. Fast det var mörkt därnere hade vi [Nella och Tommy] sett ett leende i blicken, ett leende av tacksamhet. Han hade låtit oss veta vad han kände igen, vad han upplevde. (202)

Havsmannen tröstar Nella i hennes hopplöshet och ingjuter nytt hopp i henne. Havsmannens gränslösa kärlek helar Nella inifrån samt ger henne mod att kämpa mot Gerard. Havsmannen spelar en viktig roll i att förändra maktbalansen mellan de kriminella och syskonen under berättelsen.

Enligt Żmuda-Trzebiatowska (2012:175–176) är tomhet, skräck, revanschlusta, avund, besvikelse, revolt, längtan bort och solidaritet centrala känslor i de samtida svenska barn- och ungdomsromaner som behandlar utanförskap. De känslorna syns inte i de svenska borgerliga utanförskapdiskurserna. De utomstående kan skildras som sårbara eller likgiltiga (ibid.) men känslorna revanschlusta, avund, besvikelse, revolt och solidaritet för tankarna till att gemenskapen kanske har agerat orättvist mot sina medlemmar. Den här tanken framgår tydligt av Żmuda-Trzebiatowskas (2012) samhällskritiska analys av fem romaner. Hon utgår ifrån den dikotomiska utanförskapssyn där de utomstående blivit besvikna på socialdemokratiska politiker som lovat att alla kommer att vara jämställda i Sverige:

Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn. Där ser icke den ene ner på den andre. (Per Albin Hansson 1982:227, i: Żmuda-Trzebiatowska 2012:160)

Citatet ovan är ur ett känt tal från 1928. När Per Albin Hansson blev statsminister 1932 introducerade han det moderna projektet och uttalade den för många gemensamma drömmen om jämlikt Sverige (ibid:160). Żmuda-Trzebiatowska (2012) använder politiska tal som referensram för sina tolkningar av romaner men hon ifrågasätter inte sina dikotomiska grundantaganden. Därför innehåller hennes slutsatser också dikotomiska omdömen om politiken i Sverige.

4.5 Utanförskap som metaforiska utsagor

Jag analyserar i detta avsnitt hur utanförskap gestaltas i *Havsmannen*. Jag har abstraherat metaforiska utsagor som beskriver olika perspektiv på utanförskapet. Alla dessa metaforiska utsagor kan delvis härledas från tidigare analyser men de sammanfattar hur hela tematiken kan kopplas till bredare kontext. Jag delar analysen in i fyra delar. Jag behandlar i tur och ordning de metaforiska utsagorna INNANFÖRSKAP SOM LYCKAD VERBAL KOMMUNIKATION (4.5.1), SOCIAL EXKLUDERING SOM VÅLD (4.5.2), INNANFÖRSKAP SOM NORMALITET (4.5.3) och i avsnitt 4.5.4 presenterar jag de mera positiva metaforiska utsagorna om utanförskapet. Jag sammanfattar resultaten i avsnitt 4.5.5. Det här avsnittet är samtidigt en sammanfattning av hela avhandlingens empiriska del.

4.5.1 Innanförskap som lyckad verbal kommunikation

Pappa drabbas av liknande språksvårigheter som Robert: de båda har svårt att läsa och att skriva. Det intressanta med språkbrister i *Havsmannen* är att Robert och hans pappa inte är invandrare utan människor som är etniskt svenska. Enligt ID kan det svenska språket bryta utanförskapet (Davidsson 2009:50).

Språklig kompetens verkar utgöra ett väsentligt paradigmiskt ämne i utanförskapstematiken oberoende av hurdan bakgrund den utomstående har. Detta leder till den tanken att ju mera kommunikativt kompetent man är desto mera sannolikt är att man hamnar innanför gemenskapen eller att man kan bryta utanförskapet. Detta står i linje med skolframgången i romanen. De som lär sig behärska språket och skriven kommunikation i skolan har bättre möjligheter att ha framgång också annanstans och senare i livet. Pappas utanförskap stöder den här tolkningen. Han är inte längre i skolan och tematiserar tydligt KD. De som inte är verbalt begåvade riskerar enligt romanen bli våldsamma och kriminella. Verbal kommunikation fästs inte ofta referentiell uppmärksamhet. En av de finaste skildringarna av pappas dyslexi finns i exempel (40).

- (40) Brevet var skrivet på anstaltspapper med fångvårdens stämpel högst upp. Det såg ut att ha öppnats och lästs av folk redan på fängelset. Kuvertlimmet hade lossat lite på sidorna. Stilen var barnslig och spretade åt alla håll, som om bokstäverna skämdes för hur fula de var och allra helst ville rymma från pappret. - -

Jag såg honom framför mig medan jag läste brevet. Hur han satt i sin cell klädd i de där typiska fängelsekläderna: linne, träningsoverall och badtofflor. En ask John Silver låg på det väggfasta bordet. Lektyraffischer med nakna tjejer hängde på väggen, foton på tjejer som hette Anette eller Sussie och som liknade yngre versioner av mamma. Jag såg hur han kämpade med blyertspennan, bet på skaftet medan han funderade på nästa mening, kraften det kostade honom att foga streck och bågar till bokstäver, och bokstäverna till ord, kantiga och fula, skrivna under största möjliga motstånd. (48)

De fula och kantiga bokstäverna får indirekt karakterisera även pappas personlighet.

När det gäller Robert och hans pappa är verbal kommunikation främst anknuten till ofrivilligt utanförskap. Gerard står emellertid frivilligt utanför de normala människogrupperna men han är språkligt skicklig i att mobba och diskriminera andra. Antingen täcker den här metaforiska utsagan inte Gerard eller så skapar han sitt eget ensamma innanförskap med hjälp av sin språkliga kompetens. Gerard har inga vänner i romanen utan högst kamrater vilket stöder det andra tolkningsalternativet.

4.5.2 Social exkludering som våld

Figureerna Gerard och pappa ger tillsammans en väldigt negativ betydelse åt utanförskapet. De gestaltar utanförskapet som en produkt av processen social exkludering. Den metaforiska utsagan SOCIAL EXKLUDERING SOM VÅLD fästs mycket referentiell uppmärksamhet. Det skildras med otaliga grafiska detaljer hur grymt män stänger både människor och djur ute (exemplen (15) och (41)). Varelsen och kattungen är några av de sämre lottrade som män utövar våld mot.

- (41) ”Du tänker inte göra det, eller hur?” sa han. ”Gerard, för fan, du kan inte tulla eld på en kattunge i en påse. Det kommer att bli en explosion.”

Gerard flinade tillbaka. Trossen flinade. Det förväntades den göra.

”Klart som fan att jag gör det. Jag sa ju att jag frös.” (15)

Pappa och Gerard är inte anständiga samhällsmedlemmar som tillhör civilisationen utan de är snarare barbariska undermänniskor i de inkluderades ögon (exempel (42)).

- (42) ”Gerard och dom är i alla fall inte här”, sa hon plötsligt. ”Och det får man vara glad för. Du har väl hört vad dom har gjort?”

”Bara rykten. Om inbrott i villor och sånt.”

”Dom har hållit på med stöldgods också. Och djurplågeri. Det stod en artikel i tidningen om det igår. Om alla äckliga grejer dom haft för sig. Skurit med knivar i kojuver. Lagt glas i fodertråg. Och tänt eld på djur. Kan du tänka dig det? Dom hällde bensin på ett föl och tände eld på henne. Det var i somras, men först nu har det kommit fram. Hur kan man göra nåt sånt?”

Hon stoppade ner mascaran i handväskan och tog fram en puderdosa istället.

”Jag kommer vara glad när skolan är slut så att man slipper dom. - - ” (207)

Det räcker inte med att stänga ute eller frysa ut andra utan männen i romanen vill att utestängningen också gör fysiskt ont. De verkar vilja understryka vem som har makten. Christina Salmivalli (2005) konstaterar att flickor mobbar psykiskt och indirekt eftersom de är socialt mera intelligenta än pojkar (Salmivalli 2005:48–49; i: Paananen 2012: 46). Figuren Gerard verkar vara så socialt skicklig att han kan välja mellan fysisk och psykisk mobbning. Nella mobbar han mera psykiskt än Robert.

4.5.3 Innanförskap som materiell, fysisk eller psykisk normalitet

Fattigdom fyller Nellas tankar i romanen. Den materiella bristen träder också fram i samtalen mellan Nella och Robert samt mellan Nella och professorn. Kläder, hus och pengar är ett motiv i deras samtal. I den svenska politiska utanförskapsretoriken garan-

terar ett betalt arbete den personliga lyckan och framgången men i *Havsmannen* är garantierna pengar, egendom och kläder. I exempel (43) är Robert lycklig över att se normal ut och att äga moderiktiga skor:

- (43) Han såg både skrämnd och lycklig ut. Skrämnd inför tanken på vad Gerard skulle göra om han inte fick sina pengar, lycklig över skorna, över ett par normala moderiktiga dojor för en gångs skull. "Du ser ut som ett riktigt modelejon", sa jag. (72)

I *Havsmannen* överhuvudtaget blir ekonomisk marginalitet mera framträdande än arbetsmarginalitet. Genom att arbeta förvärvar man pengar för att kunna köpa saker och ting. Arbetslöshet eller låg moral är inte Nellas problem utan fattigdom. Arbete och pengar verkar bara vara medel att uppnå det materiella egenvärdet. Nellas och Roberts drömmar om ett bättre liv kan kristalliseras i INNANFÖRSKAP SOM MATERIELLT NORMALITET. Det här sättet att se på utanförskap var tidigare rådande innan de moraliserande betoningarna i Sverige och i Storbritannien blev mera dominanta, före 1990-talet. Enligt den synen orsakar fattigdom och materiell brist utanförskapet, inte arbetslöshet eller hederlöshet. (Levitas 2005:9–14.)

Att vara fysiskt normal är viktigt för syskonen i romanen. Det blir även synligt när Nella skildrar konkurrensen inom klassen (exempel (44)). Eleverna i Nellas klass måste inte bara ha moderiktiga kläder och glasögon eller vara friska, hygieniska och sociala. Eleverna tävlar också i fysisk mognad.

- (44) Den gemensamma måndagsgympan var en av de mer besvärliga grejerna under skolveckan. Jag stod inte ut med hur tjejerna kollade in varandras kroppar i omklädningsrummet, kommenterade vem som var tjock eller smal, vems bröst som hade växt mest eller hur man höll efter allt hår därnere. Jag låg dåligt till i det avseendet, med knappt en antydning till bröst, och nästan kal mellan benen. Jag var inte ens i närheten av regelbunden mens. - - För killarna var det könshåret som gällde, all sorts hårväxt förresten, ju mer dess bättre, och målbrottet förstås. Den som inte hade hamnat i målbrottet innan nian räknades som en tredje klassens människa. Det fanns vissa som försökte dölja bristen genom att förstålla rösten. Petter André till exempel, klassens minsta kille, gjorde tappra försök att låta vuxen genom att tala långt ner i halsen, grötigt och dovt som om han svalt mörker i fast form. (87)

Den här aspekten av Nellas upplevelser kan uttryckas med INNANFÖRSKAP SOM FYSISK NORMALITET. Det här fästs väldigt mycket referentiell uppmärksamhet i romanen. Nella, Robert, professorn och klasskamraterna lyfter fram det här gestaltningssättet. De som är invalider, har eksem, fula kläder eller glasögon och fysiskt avviker från gemenskapens normer har inte rätt att höra till gemenskapens kärna. Detta gäller även varelsen som avviker från det normala. Han är en onaturlig figur, ful, ovanligt stark och han kommunicerar telepatiskt.

Żmuda-Trzebiatowska (2012:159) konstaterar att utanförskap betraktas som både orsak till och följd av diskriminering eller mobbning. Fysiska avvikelser betraktas i *Havsmannen* som orsaker eller motiveringar till mobbning. I den brittiska utanförskapsretoriken, i SJUKDOM-domänen samt i den svenska bidragsdiskursen betraktas de utomstående som psykiskt eller fysiskt sjuka. Utanförskapet är enligt dessa tänkesätt följd av de utomstående människornas sjukdom. Den cykliska synen på utanförskapet blir framskjuten i såväl Gerards utsagor i *Havsmannen* som politiska, svenska och brittiska debatter. ”De utomstående är sjuka eftersom de var sjuka” lyder cirkelresonemanget. För att cirkelresonemanget ska stämma antas det också att människor inte förändras utan är statiska varelser.

I *Havsmannen* sover mamma ofta när andra är vakna (exempel (45)) och tvärtom. Sömn, drömmar och medvetlöshet kännetecknar hennes tillvaro i romanen.

- (45) Det verkade som om hon hade gått och lagt sig för att inte stiga upp igen. Allting förföll därhemma. Det var nergrisat i vartenda rum. Själv låg hon med fördragna gardiner i sängkammaren och sov bort dygnet. Pappa såg man heller inte röken av. (217)

Mamma vill inte vakna och ingen vill väcka henne. Mamma har avsiktligt gjort sig försvarslös och ofarlig i pappas ögon. När mamma är fysiskt vaken är hon oftast psykiskt frånvarande. I exempel (46) förebrår Nella sin egen mamma.

- (46) ”Och härnere såg det ut som en svinstia. Ursäkta att jag säger det, men du hade spytt i hallen.”

Jag hörde själv hur det lät: inte klokt. Och ändå var det sant.

Hon reste sig och gick bort till väggkalendern. Hon orkade inte ta in vad jag sagt, eller också mindes hon inget. Jag var glad för det, för jag stod inte ut med hennes dåliga samvete. (50)

Det finns intressanta paralleller mellan mammas medvetlöshet och varelsens kondition i början av berättelsen. Varelsen är nedsövd mot sin vilja och sover i romanen eftersom de som fånglat honom vill hålla honom medvetlös och ofarlig. Mamma verkar vara djupt deprimerad och psykiskt sjuk. Ett välbeskrivande metaforisk utsaga är INNANFÖRSKAP SOM PSYKISKT NORMALITET.

INNANFÖRSKAP SOM NORMALITET är en central metaforisk utsaga i romanen. Alla samhällen har vissa förväntningar som riktas mot medborgare. Germani (1980) och Svedberg (2009) har explicit eller implicit konstaterat att individer ofta förväntas att vara kulturellt, socialt, psykiskt, ekonomiskt eller politiskt aktiva för att passa som full-

ständiga samhällsmedlemmar. Romanen *Havsmannen* erbjuder en annorlunda synvinkel på normerna och förväntningarna i det moderna Sverige. Det är viktigt att äga de vanliga sakerna, att vara fysiskt och psykiskt normal vilket innebär att vara genomsnittlig eller medelmåttlig. Den som avviker från medelmåttet riskerar bli utestängd. Normalitet och vanlighet kan skydda individen från den våldsamma sociala exkluderingen. Normalitet garanterar viss trygghet bland människorna.

4.5.4 Positiva metaforiska utsagor om utanförskap

Medan Gerard och pappa gestaltar utanförskapet negativt gestaltas temat positivt av Robert och professorn. Vid Roberts och professors frivilliga utanförskap fästs inte mycket referentiell uppmärksamhet. De positiva aspekterna av utanförskapet förblir betydelsepotentialer i textens djupstruktur som inte realiseras på ytan. Gerard och pappa använder sina krafter för att förstöra och fördärva medan Roberts eventuella, framtida krafter handlar om att skapa. En metaforisk utsaga UTANFÖRSKAP SOM MÖJLIGHET innehåller både det negativa och positiva.

Utsagan UTANFÖRSKAP SOM KREATIVITET är lämpligare för Robert eftersom hans passivitet är beteendemässig och inte mental. Han har en rik inre värld dit han vid behov kan fly från den outhärdliga verkligheten. Det finns hopp i hans fantasivärld. Exempel (47) beskriver en situation där Robert än en gång bestämmer sig för att fly verkligheten.

(47) ”Jag tror i alla fall att det blir bättre när pappa kommer hem.”

”Varför tror du det?”

”Jag tror det bara.” Han drömde sig bort nu. Jag märkte det på blicken, det var som om en lampa hade släckts därinne, och han hade försvunnit till en plats där världen var precis som han önskade att den skulle vara. (38)

Det frivilliga utanförskapet kan fungera som en resurs för Robert i fortsättningen om han blir konstnär. Ursprungligen avsiktlig utestängning kan medverka till konstnärskap. Att stå utanför kan vara en kreativ kraft som konstnärer utnyttjar. Kilpeläinen (2013) har kommit fram till samma slutsats i sin avhandling *Pro gradu*. Ensamhet, främlingskap och utanförskap är positiva drivkrafter för sådana konstnärer som t.ex. rocklyriker Joakim Berg. (Kilpeläinen 2013:95, 97.) Roberts eventuella konstnärskap hör inte alls till den sociologiska förståelsen av utanförskapet utan snarare till den romantiska bilden av vad det innebär att vara konstnär.

Professorn heter egentligen Lazlo men hans smeknamn karakteriserar honom slående. Hans utanförskap kan också betraktas som KREATIVITET. Professorn samlar information och skapar kunskap genom att fördjupa sig i intressanta frågor.

Om man vill utveckla vidare den här tanken om KREATIVITET kan utanförskap betyda frihet från sociala förpliktelser och frihet att fokusera på egna intressen. En möjlig tolkning av varelsen är att han inte riktigt existerar i berättelsens värld utan han symboliserar Nellas eller Roberts inre styrka och självbevarelsedrifter. *Den här psykologiska strategin* är ett vanligt sätt att tolka onaturliga element i narrativer (se vidare i Alber 2010:47–49). I en sådan tolkning skulle varelsen lyfta fram frihet från yttre auktoriteter och mod att titta inåt och att hitta egna sanningar och definitioner för sig själv. I båda läsningar är utsagan UTANFÖRSKAP SOM FRIHET (att forska eller att hitta sin egen röst) giltig. I en sådan läsning där temat ”frihet” anses bli framträdande använder läsaren *en tematisk strategi* för att förklara den onaturliga varelsen i *Havsmannen*. (ibid:48–49, 52–54.) För Nellas del är den metaforiska utsagan UTANFÖRSKAP SOM SJÄLVSTÄNDIGHET lämpligast. Det kan dock diskuteras vems inre varelse Havsmannen är. Å ena sidan är Nella romanens huvudfigur så att det är ganska logiskt att betrakta titelfiguren som hennes inre varelse. Å andra sidan har Robert en rik visuell fantasivärld så kunde Havsmannen vara hans psykiska stöd.

4.5.5 Sammanfattning av metaforiska utsagor

Jag har nu skisserat tio metaforiska utsagor som kan gestalta utanförskapet i *Havsmannen*. Utsagorna är kategoriserade i tabell 2. Fem av utsagorna handlar om innanförskap, en om social exkludering och fyra om själva utanförskapet. Den andra och sjätte utsagan är mera generella än de andra förutom den första. Det paradigmatiske temat *utanförskap* är en mötesplats för åtta olika sätt att förstå fenomenet i romanen. Dessa utsagor kan också fungera som tolkningsramar för det här skönlitterära verket men utsagorna fästs olika mycket referentiell uppmärksamhet. Detta leder till att vissa tematiska tolkningar är mera rimliga och trovärdiga än andra.

Utanförskapet kan bli begripligt endast i förhållande till innanförskapet (Stigendal 2002, 2006). De fem första utsagorna i tabellen ger en god bild av hur innanförskapet ser ut i romanen. Innanförskapet är för dem som är fysiskt normala, verbalt begåvade och ägare. Sådana individer har de största möjligheter att ha framgång i livet och att åt-

Tabell 2. Metaforiska utsagor om utanförskap och figurerna i *Havsmannen*

metaforisk utsaga	figur					
	Nella	Robert	professorn	pappa	mamma	Gerard
INNANFÖRSKAP SOM NORMALITET	X	X	X	X	X	
INNANFÖRSKAP SOM FYSISK NORMALITET	X	X	X			
INNANFÖRSKAP SOM MATERIELL NORMALITET	X					
INNANFÖRSKAP SOM PSYKISK NORMALITET					X	
INNANFÖRSKAP SOM LYCKAD VERBAL KOMMUNIKATION	X	X		X		
SOCIAL EXKLUDERING SOM VÅLD				X		X
UTANFÖRSKAP SOM MÖJLIGHET	X	X	X	X		X
UTANFÖRSKAP SOM FRIHET	X	X	X			
UTANFÖRSKAP SOM KREATIVITET		X	X			
UTANFÖRSKAP SOM SJÄLVSTÄNDIGHET	X					

njuta andra människors uppskattning. Tabellen visar emellertid att utanförskapet i *Havsmannen* inte bara är dikotomiskt och att utanförskap i den skönlitterära kontexten kan konnoteras både negativt och positivt. Utanförskap är inte bara ett problem utan också en möjlighet (se även Stigendal 2006).

Det finns totalt fem figurer i romanen som på olika sätt gestaltar UTANFÖRSKAP SOM MÖJLIGHET. Två figurer använder möjligheten till våld, en figur använder den till att sjunka ner i depression och tre figurer vill utnyttja tillfället för att befria sig från gemenskapens förväntningar. Två av dessa figurer använder möjligheten till att skapa något immateriellt: ny kunskap eller konst. För Nella är den personliga friheten och självständigheten viktigast i romanen. De positiva eller neutrala utsagorna får inte mycket referentiell uppmärksamhet utan det negativa utanförskapet blir mest framträdande i romanen. Utanförskap utmärks av negativitet men inte dikotomiskhet i *Havsmannen* och det syns även i hur referentiellt uppmärksammade olika aspekter av utanförskapet blir.

5 Diskussion utifrån resultaten och materialet

I avhandlingens empiriska del, i kapitel 4, har jag redan diskuterat många aspekter av analysresultaten. Jag har jämfört mina rön med de få tidigare undersökningar som behandlar samma forskningsområde eller -problem. I detta kapitel diskuterar jag mera utifrån resultaten i ett vidare perspektiv. Jag diskuterar modellen för temaanalys i avsnitt 5.1, figuren Havsmannen i avsnitt 5.2, den borgerliga utanförskapsretoriken i avsnitt 5.3 samt utanförskapsberättelsers biblioterapeutiska syfte i avsnitt 5.4 och skolans roll i skapandet av utanförskap i avsnitt 5.5. Detta kapitel består huvudsakligen av förslag till fortsatta studier av utanförskap.

5.1 Modell för temaanalys

Jag har fokuserat i denna avhandling på den paradigmatiske sidan av min modell för temaanalys. Den tematiska innehållsanalysen kan också kallas för *utifrån*läsning eftersom den extra- och intertextuella kontexten får den största uppmärksamheten. Modellen kan anses vara invecklad men den är sammanställt för att visa och åskådliggöra hur teman kan analyseras mera systematiskt än i de flesta kritiska, motivcentrerade eller humanistiska temaundersökningar. I sådana undersökningar har temaforskningens begrepp använts alltför okonsekvent och utan tillräckligt entydiga definitioner. En naturlig nästa steg i klarläggningen av utanförskapet i svensk samtida skönlitteratur skulle vara att komplettera den här analysen med en noggrann *inifrån*läsning där själva romanen och den syntagmatiska sidan av utanförskapet analyseras.⁸

Jag anser att analysmodellen är ganska täckande och kan tillämpas på andra socialrealistiska romaner där själva berättandet inte blir speciellt framskjutet. Detta är fallet hos många postmoderna romaner. *Havsmannen* har postmoderna drag men jag har inte behandlat dem i analysen eftersom det skulle förutsätta en djupare analys av de hierarkiska förhållandena mellan aktörerna i den kommunikativa situationen som uppstår när romanen skrivs, läses och uttolkas. De här hierarkierna har med litteraturteoretiska resonemang att göra, vilka jag har velat utesluta från denna avhandling. *Som om*-strategin lämpar sig bra för analys av romaner med relativt enkelt berättande på grund av vilket

---

⁸ Jag använder fritt Gustafssons (2007) termer *utifrån*- och *inifrån*läsning.

Havsmannen är ett lämpligt forskningsobjekt. Många recensenter har kritiserat Vallgren för att *Havsmannen* är för enkelt skriven men hans stil underlättade avsevärt min analys.

Den kvalitativa tematiska innehållsanalysen som jag utfört är främst en realistisk läsning av romanen även om jag ställer mig kritiskt mot *som om*-strategin när ett skönlitterärt verk tydligt leker med berättar- och läsarpositioner samt narrativens konventioner. Det behöver göras flera studier med analysmodellen och modellen måste utvecklas vidare men denna avhandlings empiriska del erbjuder lovande bevis på att modellen fungerar. När man använder temaforskning som den överordnade teoretiska utgångspunkten kan varierande tidigare studier kombineras till en enhetlig referensram. Den komparativa, tematiska innehållsanalysen fördjupar t.ex. förståelsen av fenomenet socialt utanförskap.

Havsmannen som en onaturlig figur kan inte helt uttolkas med *som om*-strategin. Jan Alber (bl.a. 2010) och Monika Fludernik (bl.a. 1996, 2012) har förtjänstfullt teoretiserat kring hur läsare tolkar narrativer och utnyttjar olika strategier för att förstå berättelser. Deras teorier om ”onaturlig” och ”naturlig” narratologi skulle fungera som genomtänkta referensramar för en djupare tolkning av *Havsmannen* och andra övernaturliga varelser som nuförtiden förekommer i romaner som behandlar samhällsliga frågor tämligen realistiskt (t.ex. i *Aprilhäxan* eller *Den vidunderliga kärlekens historia*).

5.2 Havsmannen och utanförskapets historia

Havsmän och havsjungfrur ingår i den nordiska mytologin. I *Havsmannen* kopplar Vallgren samman ett gammalt mytiskt motiv från isländska sagor med dagens aktuella tema, utanförskap. Agneta Breisch’ doktorsavhandling *Frid och fredlöshet – Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid* från 1994 behandlar utanförskap ur ett historiskt perspektiv och visar att utanförskapsberättelser har funnits i nordens redan på 900-talet. Isländska sagor används i avhandlingen som material för analys av de samhällsliga förändringarna på Island som pågick 900–1300.

Som jag konstaterat i inledningen har utanförskapet haft många benämningar under årtionden och det gäller också århundraden. Tidigare hette utanförskap fredlöshet. De individer som hotade samhällslugnet eller den sociala sammanhållningen straffades med våld och förvisning (Breisch 1994:13). Var man inte laglydig förvisades man både socialt och fysiskt. Nuförtiden verkar det vara andra faktorer än bara lagen som avgör

vem som blir exkluderad och den sociala exkluderingen sker inte längre alltid fysiskt. Segregation kan emellertid betraktas som en form av fysisk förvisning men den här förvisningen baserar sig inte på lagen utan på många socioekonomiska faktorer. Eftersom det har funnits utanförskapsberättelser från medeltiden till 2000-talet vore det intressant att analysera hur berättelserna har förändrats under åren. Den här frågan är främst litteraturhistorisk och hör till bl.a. den motivcentrerade temaforskningen som fokuserar på diskontinuiteter i stället för kontinuiteter hos teman.

5.3 Politiska berättelser om utanförskap

Utanförskap gestaltas som ett ganska negativt fenomen i *Havsmannen* fast det varken är helt dikotomiskt eller statiskt i romanen. Dels är *Havsmannen* en motberättelse som ifrågasätter dikotomiska oppositioner, dels stärker romanen oppositionerna. Det kategoriska utanförskapet är kanske mera typiskt för politiska ställningstaganden där utanförskapets dikotomiskhet fungerar som argument för någon annan tes. Lika viktigt kan också vara att de borgerliga politikerna projicerar obehagliga egenskaper på sina konkurrenter. Den här tendensen är ytterst framträdande i *Havsmannen* hos Gerard. Han tillskriver sig aldrig någon negativ egenskap eller läggning. Att projicera negativa egenskaper på andra är mänskligt men det kan även ha farliga följder om man inte är medveten om det. Det verkar vara väsentligt i den svenska politiska retoriken om utanförskap att kunna mäta och att geografiskt lokalisera utanförskapet men dess kvalitet ifrågasätts inte vilket jag anser vara också ”symtomatiskt” och farligt.

Som jag lyft fram i avsnitt 4.4.2 är kontrasten mellan tama hundar och vilda, mäktiga vargar typiskt för nazistisk retorik. Kontrasten stärker i och för sig de negativa konnotationer som begreppet utanförskap väcker. Det vore väldigt intressant att kartlägga hur väl den högerextremistiska retoriken lever kvar i dagens politiska texter och berättande skönlitteratur.

Nästan alla texter innehåller berättande sekvenser eftersom berättelser är ett centralt mänskligt sätt att förstå världen. Därför skulle det vara värt att analysera den svenska borgerliga retoriken ur ett narratologiskt perspektiv. Man kan förvänta att det inte förekommer hur långa berättande sekvenser som helst på politiska arenor. Davidsson (2009) har konstruerat tre utanförskapsdiskurser utifrån metaforer, ekvivalenter, bipolära oppositioner, epistemiska modaliteter och kollokationer i svenska politiska texter. Jag

antar att det lika väl går att abstrahera korta utanförskapsberättelser utifrån likadana texter. I själva verket kan de svenska utanförskapsdiskurserna skapa en miniberättelse: (i) Figur X var invandrare och blev fattig. (ii) På grund av figurens bakgrund och fattigdom blev han socialt exkluderad och kriminell. (iii) Figurens barn ärvde sin fars föraktfulla attityd mot de normala svenskarna. En komparativ analys av hurdana utanförskapsberättelser förekommer i olika partiers texter och tal skulle komplettera Davidssons och min analys väl.

5.4 Utanförskapsberättelser som terapi

En annan idé för fortsatta undersökningar är att redogöra för hur socialrealistiska samtida svenska romaner tolkas av vanliga läsare. Den här idén hör till empirisk temaforskning. Undersökningen skulle då vara en *reader response*-studie. Utöver Vallgren har Susanna Alakoski författat flera romaner om utanförskap, eller ”fattigdom” i hennes egna termer. Alakoski (2013) har berättat att hon dagligen får brev från sina läsare. Hennes romaner från *Svinalängorna* (2006) till *Oktober i Fattigsverige* (2012) har veterligen använts som terapi även om hon inte veterligen har haft ett medvetet biblioterapeutiskt syfte när hon skrev romanerna (Niina Enqvist 2013). Läsarbrev eller bokbloggar vore en oerhört intressant källa för att kartlägga hur utanförskapsberättelser används och uttolkas.

Utanförskap eller fattigdom kan betraktas som ett trauma. En traumatisk erfarenhet kunde granskas genom en ingående analys av hur sådana trauman skildras i berättande skönlitteratur. Vilka estetiska lösningar och innehållsliga val karakteriserar narrativer om utanförskap och berättelser om trauman i allmänhet? En aspekt av den traumatiska erfarenheten är att undersöka hur mera självbiografiska narrativer fungerar biblioterapeutiskt för själva författaren och läsarna. Alakoski har konstaterat att *Oktober i Fattigsverige* är hennes mest självbiografiska verk (Enqvist 2013), som därför skulle vara ett lämpligt forskningsobjekt i en sådan undersökning.

5.5 Skolans roll i skapandet av utanförskap

Skolans betydelse syns inte i de diskurser som Davidsson konstruerat utifrån politiska texter. Skolan får mera uppmärksamhet i Stigendals (2002, 2004, 2006) teoretiska resonemang och mera praktiska rapporter och FP:s (t.ex. 2004) politiska publikationer. i

Utanförskapets karta (FP 2004:14) är skolframgång reducerad till procentandelen elever som lämnar grundskolan med fullständigt betyg. Stigendal (2006) har ifrågasatt många definitioner av begreppet ”framgång”.

Alla svenskar vistas i skolan i genomsnitt över tio år. Det är konstigt att politiker inte uppmärksammar skolans betydelse i ”utanförskapandet” (Davidsson 2009). Paananens (2013) avhandling och Żmuda-Trzebiatowskas (2012) artikel ägnar inte heller mycket utrymme åt det institutionella perspektivet av mobbningen eller socialiseringen. Deras analyser koncentrerar sig antingen på det samhälleliga eller på gruppnivån och skolan som institution står mellan de två nivåerna. Skolan existerar i många skönlitterära texter, t.ex. *Ondskan*, och avspeglar samhället på något sätt. Vetenskap om hur innanförskap och utanförskap skapas i skolan genom olika sociala och diskursiva praktiker enligt dagens svenska romaner skulle säkert belysa ytterligare det aktuella temat utanförskap. Hur skiljer den skönlitterära förståelsen av framgång från den samhällsvetenskapliga förståelsen? I sådana studier borde utanförskap betraktas som en process i stället för en produkt eller händelse. En lämplig teori skulle kunna vara stigmatiseringsteori.

6 Sammanfattning

Jag redogör i denna avhandling Pro gradu hur socialt utanförskap gestaltas i Carl-Johan Vallgrens roman *Havsmannen* (2012). Avhandlingen har dubbelhermeneutisk och tematisk utgångspunkt vilka jag kompletterar med några narratologiska insikter. Analysen är komparativ och tvärvetenskaplig eftersom jag i dubbelhermeneutikens anda jämför utanförskapstematiken i *Havsmannen* med resultaten från samhällsvetenskapliga studier om utanförskap.

Utöver det empiriska syftet att klarlägga hur utanförskap ser ut i *Havsmannen* har avhandlingen ett teoretiskt syfte. Det teoretiska syftet är att skissera en modell för temaanalyser där uttolkaren kan utnyttja både tidigare samhällsvetenskapliga analyser och litteraturvetenskapliga teorier. Modellen skisserar jag eftersom det inte har gjorts många systematiskt, ”erkänt” tematiska studier om svensk skönlitteratur.

Den viktigaste samhällsvetenskapliga, tidigare undersökningen i avhandlingen handlar om de svenska borgerliga diskurserna om ”utanförskap”. Andra relevanta studier behandlar det flertydiga begreppet ”marginaliteter” och rapporter om skolframgång och ”utanförskap” samt metaforanvändningen i New Labours retorik om ”social exclusion”. På grund av tidigare studier utför jag *en kvalitativ tematisk innehållsanalys* som fokuserar på den samhälleliga kontexten och de utomståendes upplevelser. Med andra ord studerar jag främst i det paradigmatiske temat socialt utanförskap i *Havsmannen*. I analysen tillämpar jag delvis den skisserade modellen för temaanalyser.

Den kvalitativa tematiska innehållsanalysen visar att utanförskapet varken är dikotomt eller icke-dikotomt utan att allt beror på perspektiv, figur och läsarens tolkningsstrategier. Vissa av romanens fiktiva figurer visar sig vara ytterst mångfacetterade. De undflyr nästan alla kategoriseringar. Utanförskapet i *Havsmannen* präglas av negativitet och i viss mån kategoriskhet men inte av statiskhet. I *Havsmannen* blir kriminalitetsdiskursen mest framskjuten och bidragsdiskursen tematiseras av några romanfigurer. Invandringsdiskursen blir inte alls framskjuten i verket. Figurerna upplever sitt utanförskap på samma sätt som i andra samtida svenska romaner om ungdomar eller barn. Romanen lyfter fram hopplöshetskänslan men vid skam fästs mycket lite referentiell uppmärksamhet. Den här avhandlingen lyfter fram vikten av att teoretisera vidare

kring de problem som uppstår när skönlitterära berättande texter uttolkas dubbelhermeneutiskt.

Utanförskapet gestaltas på många sådana sätt som inte framgår av tidigare samhällsvetenskapliga studier eller som inte ingår i den samhällsvetenskapliga förståelsen av fenomenet. Utanförskap framställs i romanen som både positivt och negativt i motsats till det svenska och brittiska, borgerliga synsättet. *Havsmannen* framhäver vikten av att vara fysiskt och psykiskt normal samt att äga normala saker. Även om det positiva utanförskapet fästs någorlunda referentiell uppmärksamhet förstärker romanen snarare de negativa konnotationerna om utanförskapets väsen hos läsaren.

Modellen för temaanalyser verkar fungera väl men flera analyser behöver göras innan man kan säkrare fastställa om modellen är tillämpbar mera generellt. Den tematiska innehållsanalysen lyfter fram flera intressanta iakttagelser om utanförskapet i Sverige och i svensk litteratur men fortsatta studier behövs. Det gäller speciellt utanförskap som diakront motiv, i skolan, som läsarnas eller författarens eget trauma, som berättelser i brukstexter och som en del av högerextremistisk retorik.

Litteraturförteckning

- ALBER, JAN (2010 [2009]): Mahdottomat tarinamaailmat – ja mitä niillä voi tehdä. Originalverk: Impossible Storyworlds – And What to Do with Them. I: Mari Hatavara, Markku Lehtimäki & Pekka Tammi (red.): *Luonnolliset ja luonnottomat kertomukset – Jälkiklassisen narratologian suuntia*. S. 44–61.
- ALBRECHT, SUSANNA (2009): Zwischen Isolation und Integrität. Finnlandschweden und der nordische Mythos. I: Hecker-Stampehl, Jan Kliemann-Geisinger, Henriette (red.): *Facetten des Nordens. Räume – Konstruktionen – Identitäten*. 1:a upplaga. Berliner Beiträge zur Skandinavistik 17. Berlin: Nordeuropa Institut. S. 93 – 110.
- ALM, SUSANNE; BÄCKMAN, OLOF; GAVANAS, ANNA & KUMLIN, JOHANNA (2010): *Ut-satthetens olika ansikten. Begreppsöversikt och analys*. Institutet för Framtidsstudier. Arbetsrapport 2010:13.
- ALTGÅRD, CLEMENS (2012): Misärschildring som saknar djup. I: *Skånskan* 23.3.2012.
www.skanskan.se/article/20120323/NOJE/703229911/-/misarschildring-som-saknar-djup (läst 9.12.2013)
- ARNALD, JAN (2012): Carl-Johan Vallgren: ”Havsmannen”. I: *Dagens nyheter* 23.3.2012. www.dn.se/dnbok/bokrecensioner/carl-johan-vallgren-havsmannen (läst 9.12.2013)
- BERNHARDTZ, ROBIN (2012): Carl-Johan Vallgren: ”Havsmannen”. I: *Dicore* 20.4.2012.
<http://dicore.se/carl-johan-vallgren-havsmannen/> (läst 9.12.2013)
- BERNHARDSSON, KATARINA (2010): *Litterära besvär: skildringar av sjukdom i samtida svensk prosa*. Lund: Ellerström.
- BREMOND, CLAUDE & PAVEL, THOMAS (1995): The End of an Anathema. I: Bremond, Claude, Joshua Landy & Thomas Pavel (red.): *Thematics – New Approaches*. S. 181–201.
- BRINKER, MENACHEM (1993): Theme and interpretation. I: Sollors, Werner (red.): *The Return of thematic criticism*. Cambridge: Harvard University Press. S. 21–37.
- DAVIDSON, PAUL (2009): *Society as a ‘Bounded Space’: the role of social exclusion and other metaphors in British social policy*. I: ?. S. 1–12.
- (2013): The role of ‘social exclusion’ and other metaphors in contemporary British social policy: a cognitive critical approach. I: *Journal of international relations & development* 16:2. S. 206–226.
- DAVIDSSON, TOBIAS (2009): *Utanförskapandet – En diskursanalys av begreppet utanförskap*. Magisteruppsats. Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs universitet.
- (2010): Utanförskapelsen. En diskursanalys av hur begreppet utanförskap artikuleras i den svenska riksdagsdebatten 2003–2006. I: *Socialvetenskaplig tidskrift*. 2010:2, s. 149–169.

- EDGREN-SCHORI, MAUD (2000): *Social Exclusion – En kunskapsöversikt och begreppsanalys*. Stockholms universitet.
- EKMAN, MICHEL (2011): *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna. Svenskt och finskt hos åtta finlandssvenska författare 1899–1944*. Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis.
- ELAM, INGRID (2012): Med hjälp från havet. I: *Kristianstadsbladet* 23.3.2012.
www.kristianstadsbladet.se/kultur/bokrecensioner/article1615971/Med-hjalp-fran-havet.html (läst 9.12.2013)
- ENQVIST, NIINA (2013): Köyhyys hävetti. *Ilta-Sanomat* 8.10.2013.
- FLUDERNIK, MONIKA (1996): *Towards a 'Natural' Narratology*. London: Routledge.
- (2010): Luonnollinen narratologia ja kognitiiviset parametrit (översatt av Sanna Kattariina Bruun). I: Mari Hatavara, Markku Lehtimäki & Pekka Tammi (red.): *Luonnolliset ja luonnottomat kertomukset – Jälkiklassisen narratologian suuntia*. S. 17–43.
- FOLKPARTIET LIBERALERNA (2004): *Utanförskapets karta. En kartläggning över utanförskapet i Sverige*.
- FURÅKER, BENGT (2001, red.): *Employment, Unemployment, Marginalization – Studies on Contemporary Labour Markets, Department of Sociology*. Göteborg University.
- GERMANI, GINO (1980): *Marginality*. New Brunswick: Transaction Books.
- GIBSON, ANDREW (1999): *Postmodernity, Ethics and the Novel: From Leavis to Lévi-nas*. London: Routledge.
- GIDDENS, ANTHONY (1982): *Profiles and Critiques in Social Theory*. London: Macmillan.
- (1987): *Social Theory and Modern Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- GRANSTRÖM, ANNA (2013): Havsmannen – Carl-Johan Vallgren. I: *Bohuslänningen* 9.4.2013.
http://bohuslaningen.se/bloggar/1.1004958-bokbloggen?blogPostEditorAction=view_public_blog (läst 9.12.2013)
- GRIP, LENA (2010): *Likhetens rum - olikhetens praktik: om produktion av integration i fyra svenska kommuner*. Doktorsavhandling. Karlstad University Studies 2010:2.
- GUSTAFSSON, ULRIKA (2007): *Världsbild under sammanställning – Individ, ensamhet och gemenskap i Ulla-Lena Lundbergs författarskap*. Doktorsavhandling. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- GUSTAVSSON, CECILIA (2012): Välskrivet om tonårstid. I: *Aftonbladet* 13.2.2012.
www.aftonbladet.se/nyheter/bocker/pocketnytt/article16231129.ab
 (läst 9.12.2013)

- HALLGREN, EMMA & JOHANSSON, MALIN (2007): *Mångfald – En diskursanalys av ett begrepp i tiden*. C-uppsats i socionomprogrammet. Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs universitet.
- HANSSON PER ALBIN (1982): Folkhemmet, medborgarhemmet. Per Albin Hanssons tal i andra kammarens remissdebatt, 1928. I Berkling, Anna Lisa (red.): *Från Fram till folkhemmet: Per Albin Hansson som tidningsman och talare*. Solna: Metodica Press.
- HENRIKSSON, LINUS (2011): *Att finna tonen om satir i Marjaneh Bakhtiaris roman Kalla det vad fan du vill*. C-uppsats. Örebro universitet.
- ITURRALDE, ANDRÉS & LEVIR, ELIAS (2013): *Om synen på "utanförskap": Socialsekreterare och nämndpolitiker om arbetslösa unga vuxna med försörjningsproblem*. Kandidatsuppsats. Institutionen för socialt arbete vid Linnéuniversitet.
- JOHANSSON, ANNA (2005): *Narrativ teori och metod, med livsberättelser i fokus*. Studentlitteratur: Lund.
- JONSDOTTIR, FANNY (2007): *Barns kamratrelationer i förskolan – Samhörighet tillhörighet vänskap utanförskap*. Doktorsavhandling. Malmö Studies in Educational Sciences 35. Malmö högskola.
- KARLSSON, SVEN OLOV (2012): Högt spel i Falkenberg. I: *Expressen* 22.3.2012.
www.expressen.se/kultur/carl-johan-vallgren-havsmannen (läst 10.12. 2013)
- KILPELÄINEN, PATRICIA (2013): *Sverige – En tiger som skäms? Hur skildras Sverige och den svenska mentaliteten i bandet Kents rocklyrik?* Pro gradu-avhandling. Tammerfors universitet.
- KOLLER, VERONIKA & DAVIDSON, PAUL (2008): "Social exclusion as conceptual and grammatical metaphor: a cross-genre study of British policy-making". I: *Discourse & Society*. Vol. 19(3). S. 307–331.
- KREÜ, EMMA (2012): Smärtsam läsning om människans grymhet. I: *Litteraturmagazinet* 21.3.2012
www.litteraturmagazinet.se/carljohan-vallgren/havsmannen/recension/smartsam-lasning (läst 9.12.2013)
- KRONMAN, JENNY (2012): *Kvinnors berättelser gör motstånd mot den politiska maktens definition av begreppet utanförskap*. Sundsvall: Mittuniversitet.
- LABOV, WILLIAM & WALETSKY, JOSHUA (1967): Narrative analysis: Oral versions of personal experience. I: Helm J. (red.): *Essays on the verbal and visual arts. Proceedings of the 1966 annual spring meeting of the American ethnological society*. Seattle & London. S. 12–44.
- LAKOFF, GEORGE AND JOHNSON, MARK (1999): *Philosophy in the Flesh, the embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- LANGACRE, ROBERT E. (1982): Discourse typology in relation to language typology. I: Allén, S. (red.): *Text processing. Text analysis and generation. Text typology and attribution. Proceedings of Nobel Symposium 51*. Stockholm. S. 457–486.

- LEVITAS, RUTH (2003): *The Ideal of Social Inclusion*. Social Inclusion Research Conference, Ottawa.
- (2004): Let's Hear it for Humpty: Social Exclusion, the Third Way and Cultural Capital. I: *Cultural Trends* Vol. 13(2), No. 50. S. 41–56.
- (2005): *The inclusive society? Social exclusion and new labour*. 2nd edition. Basingstoke: Macmillan.
- LEWIS, OSCAR (1970): *Fem familjer. En studie av fattigkulturen i Mexiko*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- LUNDGREN, KRISTIAN ([2009] 2012): *Yarden. En berättelse*. 4:e tryckningen. Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag. Symposium.
- MARTIN, SONIA (2004): "Reconceptualising Social Exclusion: A Critical Response to the Neoliberal Welfare Reform Agenda and the Underclass Thesis", *Australian Journal of Social Issues* vol 39 nr. 1 S.79–94.
- MATS ERIKSSON (1997): *Ungdomars berättande – En studie i struktur och interaktion*. Doktorsavhandling.
- MOLIN, MARTIN (2004): *Att vara i särklass: om delaktighet och utanförskap i gymnasiesärskolan*. Doktorsavhandling. Studies from The Swedish Institute for Disability Research No. 11. Institutet för handikappvetenskap vid Linköping universitet.
- MÖLLER-SIBELIUS, ANNA (2007): *Människoblivandets läggspel. En tematisk analys av kvinnan och tiden i Solveig von Schoultz poesi*. Åbo: Åbo Akademiens förlag.
- NILSSON, MAX CARLIN (2005): *Att bryta Utanförskapet – En diskursanalytisk studie av Folkpartiets integrationspolitik*. Statsvetenskapliga institutionen vid Lund universitet.
- NYSTRÖM, CATHARINA (2004): *Hur hänger det ihop? En bok om textbindning*. Ord och stil 32. Uppsala: Hallgen & Fallgren.
- O'BRIEN, GERALD V. (2009): Metaphors and the pejorative framing of marginalized groups: Implications for social work education. I: *Journal of Social Work Education* 45:1. S. 29–46.
- OSKARSSON, MARIA (2012): Innanförskap och utanförskap som politisk skiljelinje. I: Lennart Weibull, Henrik Oscarsson & Annika Bergström (red.): *I framtidens skugga*. Göteborgs universitet: SOM-institutet. S. 213–225.
- PAANANEN, JOHANNA (2012): *Tyttöjen koulukiusaaminen yhteisöllisenä ilmiönä Maria Aution nuortenromaanissa "Paperisudet"*. Avhandling Pro gradu. Tammerfors universitet.
- PALMER, ALAN (2010): *Social minds in the novel*. Columbus: The Ohio State University Press.
- PARK, ROBERT (1928): Human Migration and the Marginal Man. I: *American Journal of Sociology* 33. S. 881–893.

- PEER (VAN), WILLIE (2002): Where Do Literary Themes come from? I: Louwarse, Max & Willie van Peer (red.): *Thematics – Interdisciplinary studies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. S. 253–263.
- PERSSON, MAGNUS (2012): Plågsam historia om mobbning. I: *Svenska Dagbladet* 23.3.2012.
www.svd.se/kultur/litteratur/plagsam-historia-om-mobbning_6944957.svd
 (läst 9.12.2013)
- PETTERSSON, BO (2002): Seven trends in recent thematic and a case study. I: Louwarse, Max & Willie van Peer (red.): *Thematics – Interdisciplinary studies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. S. 237–252.
- (2002): Seven trends in recent thematic and a case study. Louwarse, Max & Willie van Peer (red.): *Thematics – Interdisciplinary studies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. S. 237–252.
- RAVINI, SINZIANA (2012): En klassisk bildningsroman. I: *Göteborgs-Posten* 24.3.2012.
www.gp.se/kulturnoje/litteratur/1.896606-en-klassisk-bildningsroman (läst 9.12.2013)
- RIMMON-KENAN, SHLOMITH (1991 [1983]): *Kertomuksen poetiikka*. Suomalaisen kirjallisuuden seura
- (1995): What Is Theme and How Do We Get At It? I: Bremond, Claude, Joshua Landy & Thomas Pavel (red.): *Thematics – New Approaches*. Albany: State University of New York Press. S. 9–19.
- SALMIVALLI, CRISTINA (2005): *Kaverien kanssa. Vertaissuhteet ja sosiaalinen kehitys*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- SANDELL, KARIN (2012): Sagoväsen möter hård verklighet. I: *Västra Nyland* 13.6.2012.
<http://vastranyland.fi/kultur/recension/2012-06-11/sagovasen-moter-hard-verklighet> (läst 9.12.2013)
- SASSI, VILLE (2012): *Uudenlaisen pahan unohdettu historia Arvohistoriallinen tutkimus 1980-luvun suomalaisen romaanin pahan tematiikasta ja "pahan koulukunta" -vuosikymmenmäärätteen muodostumisesta kirjallisuusjärjestelmässä*. Publications of the University of Eastern Finland. Dissertations in Education, Humanities, and Theology No 25. Joensuu: Östra Finlands universitet.
- SERNHEDE, OVE (2002): *Alienation is My Nation. Hiphop och unga mäns utanförskap i Det Nya Sverige*. Stockholm: Ordfront.
- SKALIN, LARS-ÅKE (1991): *Karaktär och perspektiv: att tolka litterära gestalter i det mimetiska språkspelet*. Acta Universitatis Upsaliensis – Historia litterarum 17. Uppsala.
- (1996): *Vad gör Medea på fritiden?* I: Installationsföreläsningar 1995/1996 vid Uppsala universitet.
www.info.uu.se/publ/fp1996/19.html (läst 1.6.2013, inte tillgänglig längre)
- SOLLORS, WERNER (1993): 'Theme' as theme. I: Sollors, Werner (red.): *The Return of thematic criticism*. Cambridge: Harvard University Press. S. 1–18.

- (1995): *Thematics today*. I: Trommler, F. (red.): *Thematics reconsidered. Essays in honor of Horst S. Daemmrich*. Amsterdam & Atlanta: Rodopi. S. 13–32.
- (2002): *Thematics today*. I: Louwse, Max & Willie van Peer (red.): *Thematics – Interdisciplinary studies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. S. 217–235.
- STIGENDAL, MIKAEL (2002): *Vägar till framgångsalternativ - Mötet i skolan mellan utanförskap och innanförskap*. Rapporter om utbildning. 7/2002. Malmö Högskola.
- (2004): *Framgångsalternativ: mötet i skolan mellan utanförskap och innanförskap*. Lund: Studentlitteratur.
- (2006): *Problemet – det är lösningen!* Rapport på uppdrag av Resurscentrum för Mångfaldens Skola. Malmö Högskola.
- SUOMELA, SUSANNA (2008): Teemasta ja sen tutkimuksesta. I: Alanko-Kahiluoto, Outi & Tiina Käkelä-Puumala (red.): *Kirjallisuudentutkimuksen peruskäsitteitä*. 3: upplaga. Tietolipas 174. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura. S. 140–161.
- SVEDBERG LARS (2009[1998]): *Marginella positioner – Kritisk diskussion om begrepp, teori och empiri*. EpC-rapport 1997:5. Socialstyrelsen. (2009):
- TORFING, JACOB (1999): *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford: Blackwell Publishers.
- WERLICH, EGON (1983 [1976]): *A text grammar of English*. Heidelberg: Quelle und Meyer.
- WINTHER JØRGENSEN, MARIANNE & PHILLIPS, LOUISE (2009): *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- WOLF, PHILIPP (2002): Why themes matter. Literary knowledge and the thematic example of money. I: Louwse, Max & Willie van Peer (red.): *Thematics. Interdisciplinary Studies*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. S. 341–352.
- ŽMUDA-TRZEBIATOWSKA, MAGDALENA (2012): Styvbarnen i folkhemmet? Utanförskap i svenska barndomsskildringar. I: *Folia Scandinavica*. Vol. 14. S.157–177. www.degruyter.com/view/j/fsp.2012.14.issue-1/v10252-012-0014-2/v10252-012-0014-2.xml (läst 9.12.2013)

Bilaga I: Stora figurer i den komparativa analysen

EKVIVALENT		FIGUR							
ALLMÄNNA KÄNNETECKEN	BRISTER		ANTALET FIGURER	Robert	pappa	mamma	professorn	Nella	Gerard
	andra kunskaper	1	•						
isolering		2	•				•		
distans		2	•				•		
	hälsa	3	•				•	•	
	självrespekt	2	•					•	
	språkkunskaper	2	•	•					
	betalt arbete	1		•					
bidragsberoende		1			•				
arbetslöshet		1			•				
passivitet		1			•				
belastning		1			•				
kaos		2			•				•
	kontroll	4	•		•		•	•	•
	heder	3		•	•			•	
antikultur		2		•	•				
missbruk		2		•	•				
extremism		2		•					•
våld		2		•					•
	normer & regler	1							•
perversion		1							•
döden		1							•
terror(ism)		1							•
fundamentalism		1							•

Figur 10 Tematiseringen av ekvivalenterna och figurerna i *Havsmannen*.

EKVIVALENT		DISKURS	FIGUR					
ALLMÄNNA KÄNNETECKEN	BRISTER		Robert	pappa	mamma	professorn	Nella	Gerard
belastning		Invandringsdiskurs			•			
distans			•			•		
antikultur				•	•			
passivitet	andra kunskaper	Invandringsdiskurs & Bidragsdiskurs	•					
isolering			•			•		
	språkkunskaper		•	•				
	självrespekt	Bidragsdiskurs	•				•	
bidragsberoende					•			
	arbete				•			
	betalt arbete	Bidragsdiskurs & Kriminalitetsdiskurs		•				
missbruk				•	•			
	heder			•	•		•	
	hälsa	Kriminalitetsdiskurs	•			•	•	
	kontroll		•		•		•	•
kaos					•			•
våld				•				•
extremism				•				•
normer & regler								•
perversion								•
döden								•
terror(ism)								•
fundamentalism								•

Figur 11 Utanförskapdiskurserna, ekvivalenterna och figurerna i *Havsmannen*.